

SAĞLIK TURİZMİ KAPSAMINDA AŞI TURİZMİNE GENEL BAKIŞ: COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİ ÖRNEĞİ

Overview of Vaccine Tourism within Health Tourism: COVID-19 Pandemic Process Example

Bil. Uz. OĐuz ÇAM

Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

oguzcam911@gmail.com

Orcid ID: 0000-0003-3222-3367

Dr. Öğr. Üyesi Hakkı ÇILGINOĞLU

Kastamonu Üniversitesi, Turizm Fakültesi

hcilginoglu@kastamonu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0002-6787-3397

Öz

Geleneksel derleme tipinde olan bu çalışmada amaç, COVID-19 pandemisi sürecinde aşı turizmini genel bir perspektiften değerlendirerek sağlık turizmi kapsamında ele almaktır. Çalışma, COVID-19 pandemisi zamanında aşı turizmi ile ilgili bilgilere ışık tutmak, genel olarak aşı turizminin önemi ve potansiyelini sağlık turizmi kapsamında değerlendirmek yönünden önem arz etmektedir. Çalışmanın, teorik ve pratik yönlerden sağlık ve turizm alanyazınına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Aşı turizminin COVID-19 pandemisi sürecinde önemli mevcut ve potansiyel etkileri söz konusudur. Aşı turizmiyle ilgilenen birçok ülkenin olduğu ve bu kapsamda çeşitli çalışmalarda bulunduğu bilinmektedir. Çeşitli etkenlere bağlı olarak (istek ve gereksinim, zaman, sağlık durumu, ekonomik gelişim, bilgi-iletişim teknolojilerindeki gelişim, farklılaşan hayat şartları vb. gibi) aşı turizmi faaliyetleri değişiklik gösterebilir ve bunların fiyatlarında farklılaşmalar görülebilir. Çalışmada sonuç olarak; aşı turizminin yeni bir kavram olarak ortaya çıktığı, COVID-19 pandemisi sürecinde aşı turizmüne büyük bir ilgi gösterildiği ve günümüzde de bu ilginin devam ettiği, birçok ülkenin aşı turizmi kapsamında çalışmalar yürüttüğü görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Sağlık Turizmi, Aşı Turizmi, COVID-19, Pandemi, Sağlık

Abstract

The aim of this study, which is of the traditional review type, is to evaluate vaccine tourism from a general perspective during the COVID-19 pandemic process and to consider it within the scope of health tourism. The study is important in terms of shedding light on information about vaccine tourism at the time of the COVID-19 pandemic and evaluating the importance and potential of vaccine tourism within the scope of health tourism in general. It is thought that the study will make important

contributions to the health and tourism literature in terms of theory and practice. Vaccine tourism has significant current and potential impacts during the COVID-19 pandemic. It is known that there are many countries interested in vaccine tourism and various studies are carried out in this context. Depending on various factors (demand and need, time, health status, economic development, development in information and communication technologies, differentiating living conditions, etc.), vaccine tourism activities may vary and their prices may differ. As a result of the study; It has been seen that vaccine tourism has emerged as a new concept, that there has been a great interest in vaccine tourism during the COVID-19 pandemic and this interest continues today, and that many countries carry out studies within the scope of vaccine tourism.

Key words: Health Tourism, Vaccine Tourism, COVID-19, Pandemic, Health

Giriş

Sağlık, insan yaşamındaki en önemli unsurlardan biridir. İnsanlar sağlıklarını muhafaza etmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunabilmektedirler. Bu girişimler arasında ise; hastalıklara karşı aşılınmak, düzenli sağlık kontrolleri yaptırmak, bağışıklık sistemini güçlendirmek, spor yapmak, düzenli olarak uyumak, stresten uzak durmak, mutlu ve huzurlu hissetmek vb. durumlar sayılabilir.

Sağlık konusunun gün geçtikçe öneminin arttığı düşünülmektedir. Dünyada ve Türkiye’de sağlık konusunda yaşanan gelişimler pek çok insan tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmektedir. Sağlığın, insanlara fiziki ve psikolojik açılardan önemli etkileri söz konusudur. Sağlığın iyi olması, insanlara fiziki ve psikolojik olarak olumlu; sağlığın kötü olması ise, insanlara fiziki ve psikolojik olarak olumsuz yansıtacağı düşünülmektedir.

Sağlık, çeşitli sektör içi ve sektörler arasında büyük derecede önem arz eden bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Turizm sektörü bakımından da sağlık unsuru önemlidir. Turizm sektöründen büyük bir gelir elde etmek amacıyla turizm-turist sağlığı konularına olabildiğince önem gösterilmektedir.

İnsanların sağlıklarını korumak-geliştirmek amacıyla pek çok ilaç ve aşı çalışmaları gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirilmeye de devam etmektedir. İnsanların varlıklarını tehdit eden büyük bir unsur, salgın hastalıklardır. Genel olarak düşünüldüğünde, salgın hastalıklardan dolayı dünya nüfusunun belirli bir oranda azalma gösterdiği bilinmektedir. Salgın hastalıkların kısa zaman içerisinde kontrol altına alınabilmesinde sağlık hizmet-teknolojilerinin yeterliliği ve gelişmişliği ile sağlık personelinin beceri ve yeteneklerinin çok yüksek seviyede olması oldukça önem arz etmektedir. Geçmişten günümüze pek çok salgın hastalığın ortadan kalkması için aşı çalışmaları girişiminde bulunulmuştur. Geçmiş zamanlarda baş gösteren ve günümüzde de etkileri devam eden salgın bir hastalık vardır. Bu salgın hastalığın adı da, COVID-19’dur. İnsanlar bir an önce istedikleri aşırı yaptırmak için COVID-19 hastalığının aşısını bulan ülkeye ya da ülkelere seyahat etmektedirler. Bu durum da, tarihi süreç içerisinde aşı turizminin meydana gelmesini ve gelişimini sağlamıştır. Aşı turizmi, genel olarak turizm meydana gelmesinin içerisinde önemli bir yere sahiptir. Aşı turizmi, son zamanlarda sağlık ve

turizm noktalarında ortaklaşa öne çıkan bir kavramdır ve bu kavramın önemi-potansiyeli gün geçtikçe artmaktadır.

COVID-19 hastalığının ortaya çıkmasından bu zamana kadar geçen zaman dilimi içerisinde pek çok insan söz konusu hastalıktan dolayı yaşamını yitirmiştir ve günümüzde de yaşamını yitirmeye devam etmektedir. Tarihsel süreç içerisinde COVID-19 hastalığının birçok aşısı bulunmuştur. Genel olarak göz önüne alındığında ise, insanlardan bazıları COVID-19 aşısı yaptırırken, bazıları ise COVID-19 aşısı yaptırmamaktadır.

Ülkeler arasında COVID-19 aşısının ithalat ve ihracatının gerçekleştirildiği bilinmektedir. Birtakım ülkeler aşı turizminden büyük bir gelir sağlamak açısından COVID-19 aşı çalışmalarına azami derecede önem vermekte, konuyla ilgili gelişmeleri yakından takip etmektedir. COVID-19'un dünya üzerinden silinmesi noktasında bu koronavirüs hastalığının aşısının önemli bir güç kaynağı potansiyeline sahip olduğu ifade edilebilir.

Bu çalışmayla, COVID-19 pandemisi sürecinde aşı turizmini genel bir perspektiften değerlendirerek sağlık turizmi kapsamında ele almak amaçlanmaktadır. Çalışma, COVID-19 pandemisi zamanında aşı turizmi ile ilgili bilgilere ışık tutmak, genel olarak aşı turizminin önemi ve potansiyelini sağlık turizmi kapsamında değerlendirmek yönünden önem arz etmektedir. Çalışmanın, teorik ve pratik yönlerden sağlık ve turizm alanyazınına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Sağlık ve Sağlık Turizmi

Sağlık konsepti, yaygın olarak; *“insanın hastalık ve sakatlığının olmaması yanında beden, ruh ve sosyal bakımdan tam iyilik halinde bulunması”* olarak tanımlanır. Bu konsept ve tanımlamanın Türkçe tam karşılığı *“sıhhat, esenlik”* ya da ilişkili olarak *“sağaltma, sağaltım”* sözcükleri olmakla birlikte *“ölü olmamak”* manasındaki *“sağ”* kökeninden meydana getirilen *“sağlık”* vb. kelimeler, hatalı da olsa, büyük bir yaygınlık ile kullanılmaktadır (Sargutan, 2005:402).

Sağlık, insan hayatında fazla kayda değer bir konuma sahiptir. Sağlık, kişilerin hayatlarını iyi bir biçimde sürdürebilmeleri için kesinlikle göz önünde tutulması icap eden önemli bir unsur olarak görülür (Çam ve Çılgınoğlu, 2021a:198).

Sağlık turizmi, birbirini etkileyen ve birbirinden etkilenen sağlık-turizm kavramlarının birlikte harmanlanması ve çeşitli etkileşimlerde bulunmasıyla dikkat çeken önemli bir turizm çeşidi olarak bilinmektedir.

Hem turizm hem de sağlık sektörü, ulusal ve uluslararası alanda hizmet gösteren ve ülke ekonomisi için kayda değer gelir kaynağı olan iki temel sektördür. Bu iki sektör, sağlık turizmi alanında çeşitli açılardan kesişir. Sağlık turizmi, kişilerin sağlıklarını muhafaza etmek veya iyileştirmek amacıyla diğer bir ülkeye gerçekleştirdikleri yolculuklar olarak tanımlanır (Şak, 2021:782).

Turizm ve sağlık sektörlerinin bir arada bulunduğu sağlık turizmi, öncelikli maksadın sağlığın devam ettirilmesi, geliştirmesi, hastalıkların tedavisi ve rehabilitasyonu olduğu turizm etkinliği olarak belirtilebilir (Şak, 2021:793).

Sağlık turizmi, tanı, tedavi, konaklama ve erişim için temin ettiği katkının beraberinde gerçekleştirilen yatırımlar ve istihdam imkânları ile de ekonomilere katma değer oluşturmaktadır. Bu nedenle sağlık turizminin, sektörde görülen seri büyüme ile beraber ülkelerin ekonomileri için büyüme kaynağı olma potansiyeli vardır (Şak, 2021:793).

Zihinsel ve bedensel sağlığın muhafaza edilmesi veya iyileştirilmesi için gerçekleştirilen konaklamalı yolculuklar sağlık turizmi olarak tanımlanır (Aydın ve Şeker, 2011:6; akt. Baysal ve Çimen, 2016:161).

Kişilerin yolculuk yapmak suretiyle ikamet ettikleri alanın dışında konaklayıp tedavi olmayı amaç edinmeleri, spesifik bir turizm türü olan sağlık turizmini meydana getirmiştir. Sağlık turizminin amaç kitlesi, sağlığı bozulan insanlar ve sağlığını muhafaza etmeye duyarlı insanlardan oluşmaktadır (Aydın, 2012:92).

Sağlık turizmi, ekonominin en kayda değer kazanç ayağını meydana getirmektedir. Artış gösteren nüfusla beraber artan ve çeşitlenen hastalıklardan ötürü kişiler tedavi ve tatil maksatlı kentler arası yolculukların yanı sıra ülkeler arası yolculuklar gerçekleştirerek kayda değer bir gelir kaynağı meydana getirmektedir. Ülkelerin ekonomisine önemli oranda katkı yapan sağlık turizmi, son senelerde gerek kentler arası gerekse de ülkeler arası hem popüler özellik kazandırmak ile beraber ekonominin elzem endüstri sanayisini meydana getirmektedir. Sağlık turizmi, ülkelerin gerek doğal zenginlikleri, iklimi, coğrafik yapısı gerekse de rekabet kapsamında kaliteli ve ucuz sağlık hizmetleriyle pek fazla ülke insanının dikkatini cezbetmektedir (Kaya, 2020:237).

Ülkeler arası iletişim, iş birliği, erişim kolaylığı, olanakların ve özgürlüklerinin artmasıyla birlikte kişilerin sağlık hizmeti almaları hususunda kendi bölgelerine nispeten daha kaliteli hizmet gösterebilecek ve dünyanın çeşitli gelişmiş bölgelerine gitmelerini tetikleyecek seçenek sağlık hizmetleri sunumunun farkındalığının artış göstermesi, maddiyata dayanan zorluklar, küresel alanda sağlık turizmini öne çıkarmıştır (Tontuş, 2017; Balcı, 2019:19).

Dünyada hızlı bir biçimde yükselen sağlık turizmi, seçenek turizm çeşitlerinden bir tanesidir. Sağlık turizmi, sağlık amacıyla gerçekleştirilen hareketliliği değerlendirerek sağlık kurumlarının büyüme göstermesine imkân sağlayan bir sektördür. Sağlık turizmi sektöründe etkinlik yürüten kurumların seçilebilirliğini artırmak önem taşımaktadır. Bu hususta pazarlama çalışmalarının sektörde doğru olarak uygulanması, başarının temelini meydana getirmektedir (Arslan, 2020:226).

Dünya sağlık turizmi piyasasında sağlık turistlerinin çeşitli nedenlerle seçtikleri ülkeler arasında ilk sıralarda; Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye, Almanya, Malezya, Singapur, Tayland, Hindistan, Macaristan, Küba, Belçika, Meksika, Güney Kore gelmektedir (Şak, 2021:793).

Sağlık turizmi denince zihinlerde ilk canlanan kavramlardan biri sağlıktır ve konuya ilişkin olarak da, sağlık dendiği zaman turizm olgusunda ön plana çıkan bir kavram, turist sağlığıdır. Sağlık turizminde ön plana çıkan ülkelerin, turist sağlığı hususuna olabildiğince fazla önem gösterdiği ve sağlık turistinin memnuniyet-sadakatinin etkili ve tam bir şekilde sağlamaya da azami derecede çaba sarf ettiği düşünülmektedir.

Ülkelerin sağlık turizmi kapsamında tercih edilebilmesi noktasında birtakım önemli faktörlerin etkili olduğu düşünülmektedir. Ülkeler, sağlık turizmi çalışmalarında ve stratejilerinde çeşitli geliştirmeler ve iyileştirmeler yaparak kendilerinin sağlık turizmi piyasasında daha fazla tercih edilebilirliğini sağlayabilir.

Connell'ın yaptığı bir çalışmaya göre, bir ülkenin sağlık turizminde seçilebilmesinde; makul tedavi ücretleri, hizmet kalitesi, mahremiyet, erişilebilirlik, turizm faktörü, kanuni düzenlemeler (kürtaj izni gibi) etkilidir (Connel, 2006; Biri, 2021:46).

Pandemi

Pandemi, sözcük olarak; eski Yunanca kökenli “*pan*” (bütün) ve “*demos*” (insanlar) sözcüklerinin birleşmesinden ortaya çıkan; bir kıta, ayrıca bütün dünya yüzeyi gibi çok büyük bir yerde yayılım gösteren ve etkisini hissettiren salgın hastalıklara verilen genel bir isimdir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi, yeni bir hastalığın dünya ölçeğinde yayılım göstermesi hali olarak tanımlanır (Çınar ve Özkaya, 2020; Yıldırım Baş, 2021:245).

Pandemi, bir hastalığın, enfeksiyon faktörünün ya da sağlığa ilişkin bir problemin farklı ülkelerde ya da bir kıtada yayılım göstermesi, ayrıca bütün dünya gibi çok geniş bir yerde yayılımda bulunmasıdır. Pandemi, nüfusun kayda değer bir kesimine etki etmektedir (Yürekli, t.y.).

Pandemi, insan yaşamının önünde çok büyük bir engel olarak durmaktadır. Bu engelin de ortadan kaldırılmasında insanlara önemli sorumluluklar düşmektedir. Pandemi kurallarına uymak ve uymayanları uyararak (yapılan uyarı karşısında da pandemi kurallarına uyulmuyorsa cezalandırmak), aşılacak, ilaç kullanmak ve bilinçsiz davranışlardan uzak durmak, pandemi sürecinde olabildiğince önem arz etmektedir.

Bir pandeminin topluluk üstündeki etkisi; mevcut risk etmenlerine, virüsün bulaşma hızına, kişilerin bağışıklık hallerine, kişilerin birbirleri arasındaki temaslarına, temin edilen tıbbi bakımın kalitesine ve bölgenin coğrafik niteliklerine göre değişim göstermektedir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2019; Yıldırım Baş, 2021:245).

Salgın hastalıklar, tarihin her devrinde toplulukların ekonomik, siyasal, bilimsel, kültürel ve sosyal yapılarını etkileyecek özellikte yıkıcı sonuçlara sebebiyet vermiştir (Nişancı, 2020; Yıldırım Baş, 2021:245). Bulaşıcı hastalıklar, sık ve yaygın görüldüğü, vefatlara, diğer hastalıklara veya sakatlıklara sebep olduğu, iş gücü ve maddi kayıplara neden olduğu için olabildiğince önem arz eder (Bulaşıcı Hastalıklar ve Korunma Modülleri, 2008; Yürekli, t.y.). Tarih süresince birden fazla salgın, hem Türkiye’de hem de dünyada yaşanmış ve yaşanacaktır. Burada temel olan; yaşananlardan, gözlemlenenlerden ve öğrenilenlerden doğru saptamalar ve neticeler çıkarılması, bu hususta yazılı bir “*hafıza*” meydana getirilmesi ve bugüne değin sağlanan bilgi ve tecrübelerden en iyi bir biçimde faydalanılmasıdır (Örün vd., 2020:101-102).

Covid-19

Koronavirüs; yarasa, kedi, deve gibi hayvanlarda yer alabilen virüslere aittir. Hayvandan insana bulaşabilmekte ve daha sonra kişiden kişiye bulaşabilen, daha önce de örnekleri bulunan büyük bir virüs ailesidir. Bilinen birtakım çeşitleri arasında; "MERS-CoV", "SARSCoV" ve "2019-nCoV" sayılabilir (Türk Eczacıları Birliği, 2020; Kara ve Karanfiloğlu, 2020:90).

2019 senesi aralık ayında Çin'in Wuhan şehrinde meydana gelen, 7 Ocak 2020 tarihinde salgın hastalık olarak tanımlanan koronavirüs, kısa zamanda seri bir şekilde yayılarak DSÖ tarafından 11 Mart 2020 tarihinde "pandemi" olarak ilan edilmiştir (COVID-19 Rehberi, 2020; Türker ve Karaca, 2020:3). 7 Ocak 2020'de hastalığın etkeni, daha önce insanlarda saptanmamış yeni bir koronavirüs (2019-nCoV) olarak tanımlanmıştır. Hastalığın ismi daha sonra "coronavirus disease-19" (COVID-19) olarak, etkeni de SARS CoV'e yakın benzerliğinden ötürü "SARS-CoV-2" olarak isimlendirilmiştir (World Health Organization, 2020; Metintaş, 2020:5).

En güncel pandemi örneği; COVID-19'dur (Acar, 2020; Kılıç ve Çınar, 2021). COVID-19, mutasyona uğrayan ve doğal bir yol ile ortaya çıkan bir virüsdür. Bu virüsün farkı, bulaşma kuvvetinin yüksek olmasıdır. Bu sebeple söz konusu virüsü kontrol altına almak öbür virüslere nazaran daha güçtür (Aslan, 2020; Demir ve Türkmen, 2020:2459). Yeni koronavirüs COVID-19, hastaların hapşırıkları, öksürmeleriyle ortama dağılan damlacıkların solunmasıyla bulaşır. Hastaların solunum parçacıklarıyla kirlenen yüzeylere dokunulduktan sonra ellerin yıkanmadan ağza, burna, yüze ya da göze götürülmesiyle de virüs alınabilmektedir. Kirli ellerle ağza, burna ya da göze temas etmek risklidir (Acar, 2020; Kılıç ve Çınar, 2021). COVID-19'dan korunmak için virüsün bulaşmasını önlemek ve hastalığa karşı bağışıklık elde etmek gereklidir. Bütün enfeksiyonlarda hastalığı geçirip doğal bağışıklık elde etmek muhtemeldir. COVID-19 virüsü, bulaşma niteliği yüksek, ortaya çıkardığı hastalık için bilinmeyenlerin çok olması, bu hastalıktan korunmanın önemini ön plana çıkarmaktadır. Ağır, yoğun bakım gerektiren, ölüm ile neticelenebilen tehlikeli hastalık yanı sıra hiç belirti göstermeden sessiz sedasız geçirilen bir hastalık profili bulunmaktadır. Hastalığı geçirenlerin aylarca devam eden şikâyetleri olabilmektedir. Hastalığın meydana getirebileceği bağışıklık zamanı kısa ve değişkendir. Bu sebeple bağışıklık elde etmek için aşılanmak daha güvenlidir. Virüsün niteliği sebebiyle değerlendirilen aşılardan hiçbir tanesinin hastalık geçirenlerde olduğu gibi tam ve uzun zaman koruma sağlamayacağı unutulmaması gerekmektedir. COVID-19 aşı uygulamalarında kas/eklem ağrısı, baş ağrısı, yorgunluk, aşı uygulanan alanda ağrı, şişlik, kızarıklık gibi hafif yan etkiler görülebilmektedir. Lakin nadir de olsa alerjik tepkiler görülebilmektedir. Alerji sorgulanarak gereken tedbir alınıp aşının uygulanması gerekmektedir (Aktaş, 2021).

Çin'de ortaya çıkan, dünyanın pek fazla bölgesinde yaşamları alt üst eden bu salgın hastalık (COVID-19) kişilerin hayatlarını çok olumsuz yönde etkilemekte, kişileri hem ruhsal hem de fiziki olarak bir bunalıma sürüklemektedir. Dünyada pek fazla kişi COVID-19'a yakalanmıştır. Bu hastalıktan ötürü de yaşamını yitirenlerin oranının çok fazla olduğu belirtilebilir (Çam ve Çılgınoğlu, 2021b:131).

Koronavirüs (COVID-19) salgınına ilişkin yürütülen tartışmalarda sık sık gündeme gelen bir konu, salgının küreselleşmeye etkisinin ne olacağıdır. Bu kapsamda, globalleşme sürecinin kesintiye uğrayacağı; milletlerin ve devletlerin bir içe kapanma sürecine gireceği yine sık sık belirtilmektedir (Kaya, 2020:10). COVID-19 pandemisi yalnızca etkin bir aşının bulunması ile küresel tehdit niteliğini yitirecektir (Yardım ve Parlak, 2020:136).

İktisadi ve toplumsal manada yüksek bir gerilim oluşturan COVID-19 salgın hastalığının turizmin üzerinde direkt etkilerinin olması kaçınılmazdır. Gerçekten turizm gibi iktisadi dalgalanmalardan hızlı etkilenen sektörlerde söz konusu etkilerin yoğun biçimde yaşanacağı, varış yerlerine olan güven olgusunun öne çıkacağı, turizm talebinde önemli değişmelerin olacağı beklenmektedir (Atay, 2020:168-169; Türker ve Karaca, 2020:2). Hâlihazırda çeşitli ülkelerde ilan edilen sokağa çıkma engelleri, karantina önlemleri ve yolculuk sınırlamaları ile beraber kısa zamanda ziyaretçi sayılarındaki azalma göz önüne alındığında modern turizm hareketlerinde önemli dönüşümlerin ortaya çıkması beklenmektedir (Alaeddinoğlu ve Rol, 2020; Türker ve Karaca, 2020:3). COVID-19 salgını, turistlerin güvenlik endişelerine ve yolculuk yapma davranışlarına etki etmektedir (Nazneen vd., 2020:1-2; Gümüş ve Hacıevliyagil, 2020:83). Turizm sektörüne yönelik talep şokunun boyutu ve iktisadi olarak sektörün ne seviyede etkileneceği, salgının ne kadar devam edeceğine bağlıdır. Ayrıca salgın sona erdikten sonra ya da etkin bir aşı bulunduktan sonraki süreçte kişilerin tatile çıkma eğilimlerinin ne seviyede seyredeceği henüz net değildir (Bahar ve Çelik İlal, 2020:134). Turizm etkinliklerinin COVID-19 salgını öncesi döneme dönebilmesi için bu salgının önüne geçebilecek tıbbi gelişmelerin olması gerekir. Turizm hareketlerinin eski seviyesine dönebilmesi için dünya nüfusunun yüksek bir bölümünün aşılınması veya kesin tedavi metotlarının bulunması ve dolayısı ile bulaş riskinin yok edilmesi gerekir. Salgın sona erdikten sonra bile kişilerin tatile çıkma eğilimlerinin ne seviyede seyredeceği öngörülememektedir (Beşballı, 2021:174-175).

Aşı ve Aşılama

Aşı, vücudun bir virüse karşı antikor meydana getirmesini ve bu şekilde o virüsün neden olduğu hastalığa yakalanmamasını sağlayan bir tedavidir (BBC News Türkçe, t.y.).

Aşı, birtakım hastalıklara karşı bağışıklık elde etmek için bedene enjekte edilen zayıflatılmış veya ölü bakteri ve virüslerdir. Aşı, insanlık tarihindeki kayda değer buluşlardan biridir. İnsanlık, uzun zaman süresince bulaşıcı hastalıklarla uğraşmış, sterilizasyon ve aşılardan bulunmasıyla tıp alanında fazla kayda değer yollar kat edilmiştir (Bayındır Sağlık Grubu, t.y.).

Aşılama; bağışıklama hizmetlerinin belli başlı bir sağlık hizmetidir ve en kayda değer halk sağlığı uygulamaları arasında yer almaktadır. Aşı, bugün için enfeksiyon hastalığından korunmada en güvenli, en ekonomik, en akılcı ve en etkili tıbbi bir yaklaşımdır. Aşılamanın amacı, bireyi enfeksiyon hastalıklarından muhafaza etmek, hastalığı kontrol altında tutarak önlemek ve mümkün ise ortadan kaldırmaktır (Keskin, t.y.).

Aşıların, bulaşıcı hastalıkların önlenmesinde ve kontrol altına alınmasında en etkin ve iktisadi yol olduğu kanıtlanmıştır (Remy vd., 2015; Kazak vd., 2020:572). Aşılar, hastalığı geçirmeden bedenın savunma sistemini hastalığa karşı mücadele etmeye hazır bir duruma getirmektedir (Niçin COVID-19 Aşısı Olmalıyız, t.y.). Gereken tedbirlerin alınması ve aşılamaya yapılmasıyla bulaşıcı hastalıkların çoğundan korunmanın mümkün olduğu ifade edilmektedir (Bulaşıcı Hastalıklar ve Korunma Modülleri, 2008; Yürekli, t.y.).

Geçmişten günümüze değin insanlığı etkileyen birden fazla pandemi (salgınlar) ortaya çıkmıştır ve bundan sonra da ortaya çıkmaya devam edecektir. Tarihte ortaya çıkan pandemilerde, toplumların hastalıktan muhafaza edilmesinde en kayda değer faktörün aşılar olduğu görülecektir. Bu pandemilerin önlenmesinde geliştirilen aşıların kullanılması ve kullanılmasının yaygınlaştırılması kayda değer bir etken olmuştur ve olacaktır. Aşılar, insanı hastalıktan muhafaza etmekle birlikte hastalığın yayılmasını engellemektedir (Uzun, 2021).

Aşılar, keşifleri itibarıyla bulaşıcı hastalıklarla mücadelede insanların en kuvvetli silahı olmuştur ve olmayı da sürdürecektir. Doktorlar ilk sırada olmak üzere aşı savunucularının türlü platformlarda senelerdir ifade ettikleri “aşıların faydaları ve önemi” hususu yeniden hak ettiği değeri görüp, aşılar çaresiz kalan bütün insanlığın ortak çözüm paydası konumuna gelmiştir (Kılıçaslan vd., 2021:176-177).

Aşılanmanın önemi yalnızca COVID-19 gibi pandemilerde değil, bütün zamanlarda ilgili düzenleyici kuruluşlar aracılığıyla çeşitli platformlarda sık sık vurgulanmalı ve ülkelerin bilgiye ve bilime yatırım yapması sağlanmalıdır (Erkekoğlu vd., 2020:218).

Pandemiyi sona erdirmenin tek yolu topluluğu bağışık duruma getirmektir. Hastalanıp doğal bağışıklık elde etmek muhtemeldir. Lakin aşıların hastalanmadan bağışıklığı sağlaması yönünden bir üstünlüğü bulunmaktadır. Hiçbir aşı tamamen (%100) koruma sağlayamaz. Hastalık görülme sıklığı-ağır hastalık tablosu ve vefat riskini aza indirmesi yönünden pandemilerde topluluğun aşılanması fazla kayda değer ve gereklidir. Pandeminin başlangıcında aşı temini ya çok kısıtlanmış olacak veya hiç olmayacaktır. Bunun en kayda değer sebebi, pandemik virüsün tespit edilmesinden sonra üretiminin başlayacak olması, bundan dolayı da aşının önceden üretilerek depolanamayacak olmasıdır. Pandemi aşının seri bir biçimde üretiminin yapılarak kullanımına başlanması gereklidir. Bu süreç, normalde takip edilen ve süre icap ettiren araştırma ve ruhsatlandırma kademelerini çoğunlukla kapsamaz. Acil-erken kullanım onayıyla aşılar kullanılabilir. Aşıların yetersiz olduğu ve panik halinin ortaya çıktığı pandemi ortamında sağlanabilen aşıların rasyonel kullanımı için önceden planlama gerçekleştirmek ve öncelikleri saptamak gerekmektedir. Amaç grup tayininde ve önceliklerin saptanmasında mecburi hizmetlerin devam ettirilmesi, yoğun bakım ve hastaneye yatışların önlenmesi, hastalık morbiditesinin aza indirilmesi veya önlenmesi dikkate alınıp aşılamaya programları gerçekleştirilmektedir (Aktaş, 2021).

Aşı uygulamaları; kişilerin sağlığını muhafaza etmede, bulaşıcı hastalıkların önüne geçmede güvenilirlik ve maliyet yönünden 20. yüzyılın en etkin ve en kayda değer tedavileri arasında yer alır. Hâlihazırda küresel salgın olarak kabul gören COVID-19 virüsüne karşı gösterilen savaşta, güvenli ve etkili aşının geliştirilmesi yüksek derecede kayda değer bir basamaktır. Ülkelerin kendi iç dinamiklerine göre aşılanma

stratejilerini meydana getirmesi, aşılama faaliyetlerini başlatması ve devam ettirmesi, pandeminin bitmesinde oldukça etkilidir (Yıldırım Baş, 2021:245).

Aşılar, kişilerin sağlık hakkının belli başlı bir bileşeni olup bağışıklamada, enfeksiyon hastalıklarının morbidite ve mortalitesini azaltmada topluluğa sunulan, ferdi, toplumsal ve ülke seviyesinde faydaları olan faydalılık-maliyet miktarı en yüksek, en kayda değer koruyucu sağlık hizmetleri arasında gelmektedir. Aşıların geliştirilmesi ve en kısa zamanda uygulanması; öbür pandemilerde olduğu gibi COVID-19 enfeksiyonunda da hastalığın toplum içerisinde yayılım göstermesini, ağır hastalık ve vefat gibi önemli etkilerin oluşmasını önlemesi yönünden çok önem arz etmektedir. Ülkelerin en kısa zamanda kendi aşılama stratejilerini meydana getirmesi, etkili aşılama faaliyetlerini devam ettirmesiyle topluluğun bütününe aşılama sağlanması, pandeminin sona ermesi için gerekli görülmektedir (Yıldırım Baş, 2021:248). Hâlihazırda aşı çalışmaları ve aşılama işlemi çeşitli ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Lakin aşıların etkileri ve kalıcı bir çözüm olup olmayacağıyla ilgili tartışmalar sürmektedir (Durgun Kaygısız, 2021: 81). DSÖ'nün önerisi; salgının daha da yayılması halinde ilk olarak risk altında bulunan sağlık personelinin aşılması, yaşlılara ve salgına karşı daha korunmasız olanlara da öncelik verilmesi yönündedir. DSÖ aynı zamanda ülke ölçeğinde salgınların patlak vermemesi için yeterli aşı tedarikinin önemini vurgulamaktadır (Cumhuriyet, t.y.).

Birkaç tane kayda değer istisna dışında dünya ülkelerinin birden fazlası aşıya erişmekte güçlük yaşamaktadır. Artış gösteren mutasyonlar, bürokrasi ve mevcut aşılarla olan güvensizlik, aşı şirketlerinin taahhütlerini yerine getirmemesi, aşılarla erişimde sıkıntının yaşanmasına neden olmuştur. Dünyanın en zengin ülkelerinde dahi aşının yalnızca yaşlılar ve ön saflarda çalışanlar gibi öncelikli gruplar ile sınırlandırılması, aşı yaptırmak isteyenleri diğer yollardan aşı bulmaya zorlamıştır. Nüfusundan çok aşı temin eden veya aşığı üreten birden fazla ülke, aşığı dağıtmak yerine ağır darbe alan ülke turizmine canlılık kazandırmak amacıyla değerlendirmektedir (Sağlık Çalışanı, 2021). Aşı turizmi, aşı tedarikinde zorluk yaşayan ülkeler için kurtarıcı olabilmekte ve dünya üzerinde daha fazla kişinin aşılmasına katkı sağlayabilmektedir. Diğer taraftan, sadece maddi olanakları bulunanların aşı turizminden yararlanabilmeleri, bir eşitsizlik yaratmaktadır. Ayrıyeten birtakım zengin ülkelerin aşılarını saklayıp küresel tekeli elinde tutmasına sebebiyet verebilmektedir (Haberigo, 2021). Aşı tedariki hususu, aşı turizminin yaşandığı ülkelerde bir problem teşkil etmemekte gibi görünmektedir (Cumhuriyet, t.y.).

Salgın hastalıkların bir an önce sona erdirilmesi için aşı ve aşılama konularında ortaya çıkan olumsuz durum ve olayların en kısa zamanda giderilmesi gerekmektedir. Dünya üzerinde aşı ve aşılama konularında yapılan eşitsizlik, adaletsizlik ve komplo teorileri vb. gibi unsurlar, küresel açıdan büyük sorunlar meydana getirmektedir. Bu sorunların üstünden etkin biçimde gelebilmek için de ülkelerin önemli bir iş birliği içerisinde bulunması gerekir. Aksi halde ise birçok olumsuzluğun baş göstermeye başlayacağı veya mevcut birtakım olumsuzlukların devam edeceği düşünülmektedir.

Dünya çapında aşılama adaletsizliğine yönelik birçok söylem söz konusudur. Birtakım ülkeler ve birtakım uluslararası kuruluşlar aşılama konusunda adaletsizliğin yaşandığına dikkat çekmektedir. Aşılama konusunda yaşanan adaletsizlikler, gerek ulusal gerekse de uluslararası kapsamda doğrudan ve/veya dolaylı olarak pek çok soruna yol açmaktadır.

Aşı Karşıtlığı ve Tereddüdü

Aşı karşıtlığı, aşılama buluşu kadar eskidir. Lakin tarih süresince gösterdiği gelişimi göz önünde bulundurulduğunda bilhassa sağlık alanındaki neoliberal politikalar ile beraber yükseldiği görülmektedir. Aşı karşıtlarının bir kesimi dinsel inanışlarını gerekçe gösterirken, hâlihazırda büyük bir bölümü aşılara güvensizlik duymakta veya aşırı lüzumsuz görmektedir (URL-1, t.y.; akt. Bilim ve Aydınlanma Akademisi, 2020:9). Aşı karşıtlığını ve aşı tereddüdünü kuvvetlendiren en kayda değer problem, bilhassa son 40 senede sağlık alanındaki piyasalaşma ile beraber sağlığın ferdi bir hak, dolayısı ile aşının da ferdi bir seçim olarak algılanmasıdır. Aslında bütün sağlık hizmetlerinde topluluk sağlığının geliştirilmesi ve muhafaza edilmesi belli başlı amaç olmakla beraber aşılama söz konusu olduğunda toplum bağışıklığının sağlanması asli ögedir. Toplulukta belirli bir seviyede bağışıklığa erişilemediğinde aşılama yeterince koruma sağlaması mümkün değildir. COVID-19 pandemisinin ilk devrinde sesleri kısılan aşı karşıtları, aşılama uygulamaya başlanacağı zamanlarda etkilerini artırmış, toplum üzerinde aşılara karşı bir kuşku ortaya çıkmıştır. Bunun arkasında sağlıktaki piyasalaşmaya ve ilaç tekellerine karşı gelişim gösteren haklı kuşuklar kadar sosyal sorumluluk konseptinin geri plana atılması ve bilim-toplum ilişkisinin zayıflamasının da önemli bir payı vardır. Ön plana çıkan aşı adaylarına ilişkin fazla sayıda, herhangi bir bilimsel dayanağı bulunmayan komplo teorisi ortaya atılmakta, birtakım örneklerde topluca bütün aşılara karşı, birtakım örneklerde ise Çin aşısına veya başka bir aşıya yönelik tekil kuşuklar medya tarafından da beslenmektedir. İlaç tekelleri arasındaki rekabetin de bilgi kirliliğine sebep olduğunun unutulmaması gerekmektedir (Bilim ve Aydınlanma Akademisi, 2020:9).

Tarih süresince bütün pandemilerde olduğu gibi "*bilim*"in insanları bu ortamdan çıkaracağını bütün bilim insanları bilmekteydi. Daha önceki viral enfeksiyonlara bağlı salgınlarda olduğu gibi bu pandemide de (COVID-19) aşı en kayda değer çıkış yoluydu. Bu maksatla pandeminin başlangıcından hemen sonra bütün dünyada seri bir şekilde aşı çalışmaları başlamıştır. Hızlı bir biçimde artış gösteren ölüm oranları ilk sırada olmak üzere geçmiş viral pandemiler sebebiyle sağlanan tecrübelerin süreci hızlandırması gibi faktörlerle birden fazla aşı erken onay alabilmiştir. Aşı onaylarının alınması sonrası bütün dünyada aşılama oranları gitgide artış göstermeye başlamıştır. Lakin aşı karşıtlığı-kararsızlığı sebebiyle aşılama olmayan insanlar veya virüs varyantları sebebiyle pandeminin sıcaklığı halen sürmektedir. Bilimsel verilerin ışığında bilinmektedir ki COVID-19, insanların sağlıklı olup olmamaları ile ilgilenmemektedir. İnsanlar bir pandeminin ortasındadırlar ve aşı olmadan bundan kurtulmalarının diğer bir yolu yoktur. Salgın öncesi yapılması sevilen şeylere (örneğin; toplumsal faaliyetler, geziler gibi) ancak herkes aşılama gerisi dönülebilir. Pandemi öncesi "*normal*"e dönmek istediğinde insanların tümü hemfikir olsa da birden fazla aşı olma hususundaki

kararsızlığı ve bilim insanlarının bu kararsızlığın neticesi sürü bağışıklığına ulaşılmasının engellendiği veya varyantların artmasına neden olduğu fikriyle pandeminin sürmesi için yeterli olduğuna inanmalarına sebep olur. Aşı hususunda kararsızlığı olanları araştırmak, dinlemek, endişelerini anlamak ve bunları önemle değerlendirmek gerekmektedir. Aşı kampanyalarında verilen ileti güven kazandırmamış ise ya da insanların isteklerini ve endişelerini hesaba katmamış ise hiçbir aşı kampanyası hakikaten etkili olmayacaktır. Aşılama için ne kadar uzun zaman beklenirse varyantların meydana gelmesi de o kadar olasıdır. Varyantları durdurmanın en iyi yolu aşılama ve enfeksiyonların yayılımını azaltmaktır (Yumru ve Karakoç Demirkaya, 2021:276-277). Sosyal medyadaki aşı karşıtı kampanyalar ve seri bir biçimde yayılım gösteren komplo teorileri, aşılama sürecine zarar vermektedir (CHIP Online, 2021).

Aşılar, her sene milyonlarca çocuğun yaşamını kurtarmakta, hastalıkların ve sakatlıkların önüne geçilmesini sağlamaktadır. Buna karşın "aşı kararsızlığı", aşılamadaki gecikmelere/redde ve aşı ile önlenemez hastalık salgınlarına neden olma potansiyeli sebebiyle kaygı vericidir. Aşı tereddüdünün sebepleri, söz konusu aşı ya da aşılarla isteksizliği ifade eden kişilere ya da gruplara göre değişiklik gösterebilir. Bu sebeplerin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi ve bunlara yönelik çözümlerin aranması gerekmektedir. Aşılama, enfeksiyon hastalıklarından korunmanın yanında enfeksiyon hastalıkları sebebiyle meydana gelen önemli sakatlıkların ya da vefatların azaltılmasında da en etkili metottur. Bu sebeple aşı kararsızlığının önüne geçmek için ihtiyaç duyulan stratejilerin ülkeler temelinde geliştirilmesi ve takiben küresel bir stratejik yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir. Aşı karşıtlığı ya da aşı kararsızlığı bilhassa son senelerde Türkiye dâhil dünya genelinde artış gösteren ve çok tehlikeli neticeler ortaya çıkarabilecek bir yaklaşımdır ve insanlığa asırlardır etki eden enfeksiyon hastalıklarının yükünü azaltmada yapılan bütün tarihi başarıları tehdit etmektedir. İnsan sağlığını dikkate alıp bu çeşit yaklaşımların yok edilmesi için ilk sırada çocuk hekimleri olmak üzere sağlık çalışanlarına önemli görev düşmektedir. Sağlık çalışanlarının bilhassa ifadelerinde ve aşı kararsızlığı yaşayan ebeveynlere yaklaşımlarında fazla dikkatli olmaları gerekmektedir. Öbür önemli görev ise devletlere ve düzenleyici kuruluşlara düşmektedir. Aşılama ile ilgili yanlış bilgilerin yok edilmesini yalnızca çocuk-aile hekimleri, ebeveynler, hükümetler, teknoloji sektörü, halk sağlığı yetkilileri ve sivil toplum örgütleri arasındaki bir iş birliği sağlayabilir. Bu emek başarısız olur ise aşı yapılmamış çocukların ve onların bireyi olduğu toplulukların gelecekteki sağlığı büyük tehdit altında olacaktır. Öte yandan, yalnızca çocukların değil, yetişkinlerin de gerektiğinde aşılama gerekmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde önceki senelerde yaşanan kızamık salgını ve sebep olduğu yüksek mortalite dikkate alınmalıdır. Bunun için de yine sağlık çalışanlarının ve düzenleyici kuruluşların etkili bir biçimde çalışması gerekmektedir. Yaşanan COVID-19 pandemisi herkese büyük manevi-maddi yük getirmiştir. Bu hastalığın aşısının üretilmesi, küresel olarak beklenen bir hadisedir ve belki de bu pandemiden kurtulmanın tek yoludur (Erkekoğlu vd., 2020:208-218).

Aşılarla yönelik karşıtlık ve kararsızlık gibi düşünceler, davranışlar ve tutumlar aşılama sürecine olumsuz etki etmekte ve aşılama yavaşlatmaktadır. Aşı karşıtlığı ve kararsızlığının belli başlı ve spesifik sebeplerinin aşırı detaylı ve çok yönlü bir şekilde saptanması, bu doğrultuda da uygun çözüm ve öneri yollarının geliştirilerek ortaya konması gerekmektedir. Psikoloji, sosyoloji ve sağlık bilimlerinden birlikte yararlanılarak bu uygun çözüm ve öneri yollarının etkili bir şekilde geliştirilerek ortaya konabileceği de ileri sürülebilmektedir.

Yaygın Olarak Bilinen Aşı Çeşitleri

Hâlihazırda yaygın olarak bilinen aşı çeşitlerinden bazıları aşağıda kısa bir biçimde ifade edilmektedir (Bükey ve Göral, 2021:45-46):

- **Virüs Bazlı Aşılar:** Birden fazla viral aşı, orijinal olarak doğrudan hayvan organlarından ve dokularından sağlanan hücreler olan birincil hücre dizilerinde üretilmiştir.
- **Grip Aşıları:** İlk grip aşısı 1937 yılında inaktive edilmiş bir tam virüs aşısı olarak geliştirilmiştir. O zamandan bu yana canlı atenüe influenza aşıları ve saflaştırılmış bölünmüş aşılar, ardından hepsi döllenen yumurtalarda üretimi yapılan saflaştırılmış bir yüzey antijen aşısı için ilerleme göstermiştir. Mevcut tahminler, küresel yayılımın yaklaşık olarak in ovo acine için gereken zaman olan altı ayda gerçekleşebileceğini göstermektedir.
- **Konjuge Aşılar:** Konjuge aşılar, bir patojen antijeni ile aşıya ek immünojenite kazandıran bir taşıyıcı proteini birleştirmektedir. Konjuge polisakkarit aşıları, uzun zamanlı bağışıklığı indükleyen T hücresine bağlı bir antijen tepkisini (T-yardımcı hücreler, B hücresi aktivasyonunu teşvik etmekte) tetiklemektedir.
- **DNA Aşıları:** DNA aşıları, belli bir protein antijeni için bir gen ihtiva eden ve daha sonra aşığı alan insanın hücresel mekanizması tarafından ifade edilen bir plazmitin aşılama yolu ile kuvvetli ve uzun zamanlı bir bağışıklık reaksiyonuna neden olabilir. Bugüne değin yalnızca veteriner DNA aşılarının onaylanmış olmasına karşın (örneğin; Batı Nil Virüsü'ne karşı koruma için At Aşısı), HIV, kanser ve multipl skleroz gibi hedefler için türlü geliştirme evrelerinde fazla sayıda DNA aşısı bulunmaktadır (Stuve vd., 2007).
- **Kanser Aşıları:** 2002 senesinde enfeksiyona atfedilebilir kanserin toplamının 1,9 milyon vaka veya küresel kanser vakalarının %17,8'i olduğu tahmin edilmiştir (Parkin, 2006). Belli başlı bakteri virüsleri, hepatit (B-C) virüsleri, Epstein-arr virüsü, HIV, herpes virüsü ve HPV'yd. Muhafaza ederek kanseri önlemek, bulaşıcı patojenlere karşı konakçı, profilaktik aşılar da bir paradigma kayması göstermektedir. Yeni bir raporda kanser aşısının pazar, klinik deneylerdeki başarıya ve teknolojiyi büyütme yeteneğine bağlı olarak 2015 senesine değin 7 milyar dolarlık bir sektöre erişeceği ifade edilmektedir (Martino, 2011). Geliştirme evresinde olan altı çeşit aşı vardır. Bunlar; vektör bazlı aşılar, tümör hücre aşıları, dendritik hücre aşıları, antijen/adjuvan aşılar, antidiotip aşılar ve DNA aşılarıdır (Bolhassani vd., 2011).

COVID-19 Aşıları

Dünya kapsamında yeni tip koronavirüs SARS-CoV-2'ye karşı yüzlerce aşı adayı geliştirilmektedir (Deutsche Welle, 2022). COVID-19 salgınının yayılım göstermesiyle beraber dünyanın her yerinden ülkeler aşı üretme savaşına girmiştir. COVID-19 salgınının dünya üzerine yayılmaya başlandığı düşünülen Ocak 2020'den bu yana birden fazla ülke kendi aşısını geliştirmek amaçlı çalışmalar gerçekleştirmeye başlamıştır. Birtakım çalışmalar faz 3 çalışmasını bitirip onaylanırken, birden fazla aşı da halen faz 1, faz 2 ve faz 3 süreçlerinden geçmektedir (Oda TV, 2021a).

Dünya genelinde ilk onaylanan BioNTech/Pfizer aşısı olmuştur. İlk olarak 2 Aralık 2020 tarihinde İngiltere tarafından onaylanan aşı, daha sonra Amerika Birleşik Devletleri, Avrupa Birliği İlaç Ajansı ve DSÖ tarafından onaylanmıştır. Ardından "AstraZeneca/Oxford", "Moderna", "Sinovac", "Sinopharm" ve "Sputnik V" gibi aşılar da kullanılmaya başlanmıştır (Alkanat, 2021).

COVID 19 aşısı türleri arasında COVID 19'a karşı yüksek başarı yüzdesi sağlayan 4 aşı, çeşitli iki metotla beraber geliştirilmiştir. RNA tabanlı olarak geliştirilen Biontech ve Moderna aşıları, virüste yer alan RNA'nın bir bölümünü değerlendirerek işlemektedir. Öbür aşılardan AstraZeneca (Oxford) ve Sputnik V (Gamaleya) ise, viral vektör tabanlı olarak geliştirilmiştir. Yani virüsten alınan genetik materyal, diğer bir virüse yerleştirilmekte ve bedene bu şekilde enjekte edilmektedir. RNA tabanlı aşılardan, yeni teknolojiyle üretilen aşılardır. Bu aşılardan üretimi daha seri bir biçimde gerçekleştirilebilmektedir. Lakin başka aşılara kıyasla daha düşük sıcaklıklarda (-20 ila -70°C'de) saklanması gerekir. Bunun nedeni ise, RNA'ların değişken yapıda olmasından kaynaklanır. Viral vektör tabanlı aşılardan ise, canlı hücrelere gereksinim duyar. Bu nedenle ihtiyaçları daha çoktur. Normal soğutucularda uzun zaman saklanmasında bir sakınca bulunmamaktadır. Ayrıca bu aşılardan, RNA tabanlı aşılara kıyasla daha ucuz bir fiyattan satışı yapılmaktadır (Koru Sağlık Grubu, t.y.).

Türkiye'de Erciyes Üniversitesi Turkovac aşısını geliştirmiştir. Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu'na acil kullanım izni amacıyla başvuru aşısına izin çıkmıştır (Oda TV, 2021a). Türkiye'nin yerli aşısı Turkovac'ın etkinliği ile ilgili soru işaretleri üzerine Hacettepe Üniversitesi, "Turkovac en az (Çin menşeli Sinovac şirketine ait aşı) CoronaVac kadar güvenli bir aşı" açıklamasını gerçekleştirmiştir (Timoçin, 2022).

ABD Düzenleyici İşler Uzmanları Derneği'nin verilerine göre hangi ülkelere, hangi aşılardan onay aldığı derlenmiştir. Buna göre (Oda TV, 2021a);

- DSÖ Tarafından Onaylanan COVID-19 Aşıları: DSÖ 8 aşısına (Sinopharm, Çin; Sinovac, Çin; AstraZeneca, Birleşik Krallık; Covaxin, Hindistan; Novavax, Amerika Birleşik Devletleri; Moderna, Amerika Birleşik Devletleri; Johnson & Johnson, Hollanda ve Amerika Birleşik Devletleri; Pfizer-BioNTech, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri) onay vermiştir. Bu aşılardan Amerika Birleşik Devletleri menşeli olan "Novavax"ın yalnızca Endonezya, Filipinler ve DSÖ'den onay alması dikkat çekmektedir.
- DSÖ Tarafından Onaylanamayanlar COVID-19 Aşıları: Faz 3 çalışmalarını bitirerek DSÖ'den onay alması da kendi ülkelerinde veya diğer ülkelere onay alan 16 aşı (NVX-CoV2373, Amerika Birleşik Devletleri; Convidicea, Çin; ZF2001, Çin ve

Özbekistan; ZyCoV-D, Hindistan; WIBP-CorV, Hindistan; FAKHRAVAC (MIVAC), İran; Spikogen (COVAX-19), İran; MVC-COV1901, İran; COVIran Barekat, İran; QazVac, Kazakistan; Soberana 02/Soberana Plus, Küba ve İran; Abdala (CIGB 66), Küba; CoviVac, Rusya; EpiVacCorona, Rusya; Sputnik Light, Rusya; Sputnik V, Rusya) bulunmaktadır.

Aşı Turizmi

COVID-19 pandemisi sürecinde dikkat çeken önemli bir husus, aşı ve turizm ilişkisinin odak noktasında yer alan aşı turizmidir. Aşı turizmine ilişkin pek çok bilgiye dijital medya üzerinde rastlanabilmektedir. Aşı ve aşılama ile ilgili yaşanan gelişmeler turizmi çok yakından ilgilendirmektedir. Günümüzde COVID-19 pandemisi yaşanmakta ve ülkeler arası seyahatlerde COVID-19 aşılmasına ilişkin yazılı bilgiler içeren bir doküman veya dijital uygulama sorgulaması yaşanabilmektedir. Yine ülkeler arası seyahatlerde PCR Testi yaptırılması istenebilmektedir.

Bir sağlık veya estetik operasyonunu tatil ile birleştirmek yani sağlık turizmi, yabancı olunan bir konsept değildir. Lakin COVID-19 salgını yeni bir turizm kolunun, yani aşı turizminin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Dartford, 2021).

Koronavirüs salgını bütün dünyayı etkilemeyi sürdürürken korunmanın en etkin metodu olarak aşı faaliyetleri de sürmektedir. Ülkeler, milyonlarca yurttaşına aşı randevuları sağlarken, hem turizm etkinliklerine canlılık kazandırmakta hem de sıra beklemeden aşılanmak isteyen kişilere tatil paketleri dâhilinde aşı fırsatı sunmaktadır. Dünya ölçeğindeki kapanmaya karşın acentelerin organize ettiği tur çerçevesinde kişileri götürdükleri ülkede transfer, yeme ve içme, konaklama ve rehber gibi gereksinimlerini de yerine getirdiği görülmektedir. Kapsamına göre fiyatlandırılan bu tatil paketlerine ise “aşı turizmi” ismi verilmektedir (En Son Haber, 2021).

Aşı turizmi, insanların kendi ikamet ettikleri alanda bulunmayan aşığı edinmek için diğer bir ülkeye ziyaret gerçekleştirmelerine denmektedir. Yani sağlık turizminin bir koludur. Şu anda insanların yaşantılarının merkez noktasında olduğundan, aşı turizmi dendiği zaman da COVID-19 aşısı anlaşılmaktadır. Sosyal medyada bulunan birtakım turizm firmaları, farklı ülkelere aşı turları organize etmektedir. Aşı turizmi tam olarak kanuni değildir, lakin bu regüle edilmiş bir alan da değildir. Yani ortada kanun dışı bir etkinlik olduğu da söylenemez. Ayrıyeten ülkelerin sağlık bakanlıklarının diğer ülkelerde gerçekleştirilen aşıları tanıyıp tanımayacağı da henüz bilinmemektedir (Keskin, 2021).

Dünya, koronavirüsten kurtulmak amacıyla canla başla savaşımaktadır. Salgın, henüz kontrol altına alınamamıştır. Salgın ile mücadelede başarının sağlanabilmesi için en kayda değer silahın ise aşı olduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda piyasaya sürülen aşılar arasında “Sinovac, Pfizer-Biontech, Sputnik V ve AstraZeneca” aşıları öne çıkmaktadır. Aşı sayısının yeterli olmaması sebebiyle de dünya üzerinde 100’e yakın ülke aşıya henüz ulaşamamıştır. Salgının boyutu büyük ve aşıya erişim de güç olunca, aşı olma sırasını beklemek istemeyenler için “aşı turizmi” başlatılmıştır (Memleket, 2021).

Aşılar ve ülkelerin aşılarına yaklaşımları, turizm hareketlerine yön tayin etmektedir. Bu sebeple, sağlık turizminin eski çağlardan bu yana insan yaşamında olmasına karşın son zamanlarda "aşı turizmi" ismiyle yeni bir turizm biçimi meydana gelmiştir. Aşı turizmine yönelik küresel ölçekte karşıt tepkiler olsa da (Newton, 2021; Bükey ve Göral, 2021), aşı turizmini tümüyle destekleyen ülkeler de bulunmaktadır. Ülkelerin aşı turizmine yönelik tutumlarını belirleyen, yurttaşların pandemi gibi afetler karşısında sahip oldukları kaygı seviyeleridir (Wang vd., 2019; Çavuşoğlu, 2021; Bükey ve Göral, 2021:45).

Koronavirüs aşılarına erişim, dünya üzerinde herkes için eşit oranda mümkün değildir. Aşı dağıtımındaki küresel eşitsizlik, salgın ile mücadele emeklerini de olumsuz etkilemektedir. Elinde fazla sayıda aşı bulunan daha zengin ülkelere yönelik aşı turizmi ise, yüksek maliyetine karşın popülerliğini muhafaza etmektedir (Gunawan, 2021).

Şu anda yabancı ziyaretçilerin aşı olmalarını garantileyen herhangi resmi bir düzenleme bulunmamaktadır. Yani aşılınmak için yolculuk yapanlar düş kırıklığına uğrayabilirler. Birtakım ülkeler yurt dışından aşı için gelenleri istemediğini alenen ilan etmiştir. Örneğin; İngiltere’de yalnızca resmi sağlık sistemi üzerinden aşı olunabilmekte ve bunun reçetesinin doktor tarafından verilmesi gerekmektedir (haber.aero, 2021). "Aşı turizmi" ve "zenginlere özel aşı paketleri", İngiltere ilk sırada olmak üzere dünya genelinde etik yönden problemli olduğu gerekçesiyle tartışmalara sebep olur (EKOTÜRK, 2021). Sosyal medyada aşı turizmini övenlere eleştiriler de yöneltilmektedir. Turizm sektöründeki trendleri izleyen Globetrender adlı bir kuruluş, "parayla aşı sırasının önüne geçen, yeni elit gezginleri" kastettiği bir konsept olan "Aşı VIP"yi ortaya atmıştır. Globetrender, dünya üzerinde ülkeler arasında aşı dağılımı hususundaki eşitsizlik göz önüne alındığında, bu akımın "etik açıdan tartışmalı" olduğu değerlendirmesini yapmaktadır (Cumhuriyet, t.y.).

Aşı turizminin, salgını tümüyle yok etme amacına katkısı olabilmektedir. Ancak dünyanın önemli bir bölümü halen aşı olmayı beklerken, gelir seviyesi yüksek olan insanların bu hususta öncelik sağlaması sorgulanabilir bir haldir (Dartford, 2021). Sırbistan gibi ülkelerde ise yöresel halkın aşı olmayı reddetmesi sebebiyle elde kalan aşıların kullanım zamanları bitmeden yabancılara sunulmasında ise etik yönden herhangi bir problem görünmemektedir. Gelişmemiş ülkelerin birçoğu aşıya henüz ulaşamamışken, aşı turizminin bu dağıtımı daha da yavaşlatabileceği belirtilmektedir (haber.aero, 2021).

Aşı hususunda ülkeler arasında sipariş yarışı yaşanırken, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Çin, Rusya ve Almanya’da üretimi gerçekleştirilen aşılar dünya genelinde dağıtılmaktadır. Birtakım ülkeler birçok aşı firması ile anlaşırken, zengin ülkelerin gereksiniminden çok aşı siparişi vermesiyle yoksul ülkelerin aşıya erişememesi acı bir hakikattir (Turizm Günlüğü, 2021).

Aşılar hala salgın ile savaşmak için etkin tek silah olma niteliğini muhafaza etmektedir. Hükümetler, aşılama kapsamını nüfusun mümkün olan en yüksek oranını kapsayacak biçimde genişletmeye uğraşırken bu hususta zengin ve fakir ülkeler arasındaki eşitsizlik devam etmektedir. Bu hal, salgın ile mücadelenin ilk evrelerine dönülmesi tehdidinde sebebiyet vermektedir. Aşılamaya, seri bir biçimde büyük oranlarda aşı

alabilmeleri ve sağlık sistemlerinin yüksek teknik ve lojistik olanaklarına sahip olmaları sayesinde ABD ve Batı Avrupa'nın önderlik ettiği fikri hâkimdir (Şarkul Avsat, 2022).

Dünyanın önde gelen ülkeleri aşı faaliyetlerini sürdürürken, yurt dışında yaygınlık kazanan COVID-19 aşı uygulamalarıyla farklı ülkelerde ziyaretçi ve turist olarak bulunan insanların da aşı yaptırabilmelerinin mümkün olabileceği belirtilmektedir. Dünya üzerinde şu an birden fazla ülkede; alışveriş merkezlerindeki özel kabinlerden kliniklere ve hastanelere, ana caddelerden sağlık merkezlerine değin isteyen herkesin aşı olabildiği sağlık sistemleri faaliyete geçmektedir. Ayrıyeten bu ülkelerde yer alan yabancı yurttaşların da isteğe bağlı olarak aşı yaptırabildiği kulaktan kulağa yayılım göstermektedir. Durum bu şekilde olunca randevulu ve sertifikalı bir biçimde yabancılara aşılama çalışmalarında bulunan ülkeler, "aşı turizmi" ismi altında çok yeni bir seyahat modelini başlatmıştır. Türkiye'de de bilinen ve uygulanan aşular olan "Sinovac" ve "Pfizer-BioNTech"ın yanı sıra "Sputnik V", "Oxford AstraZeneca", "Moderna", "Johnson & Johnson" gibi kayda değer kabul edilen aşular bütün dünyada öne çıkmaktadır. Bütün bu yoğun laboratuvar ve aşı faaliyetlerine karşın halen birden fazla ülke henüz aşıya tam olarak erişememiştir. Bu gibi haller, aşı turizminin gelişimine olanak sağlamaktadır (Saltur, t.y.).

Küresel anlamda birtakım ülke yurttaşları aşı yaptırmayı reddetmektedirler. Bu ülke yurttaşlarının aşı olmama arzusu sonucu mevcut aşuların turistlerin kullanımına sunulması etik açıdan bir problem oluşturmamaktadır. Aşı turizmi, gelişmemiş ülkeler yönünden aşıya erişim anlamında olumsuzluk nedeni olur. Aşuların asimetric hızının dikkate alındığı iktisadi kayıplar, 2021 yılında 1,7-2,4 trilyon dolar arasında değişim göstermektedir. Aşının uluslararası turizm etkinliklerinin tekrardan başlatılmasında önemi tartışılmazdır. Kişilerin üretimi seri ve güvenilirliği yüksek tıbbi gelişmeler ile beraber yolculuk yapma istekleri de artmaktadır. Dolayısı ile sağlık turizminden ayrı olarak aşı turizmi konsepti alanyazında kendine yer bulmaktadır. Lakin henüz yeni olan bu konseptin, uygulamaya yönelik çalışmalarla desteklenmesi gerekmektedir. Aksi halde COVID-19 pandemisi sürecinde popülerlik elde eden aşı turizmi konsepti, pandemi sürecinin sonlanmasıyla da kendine olan ilginin kaybedilmesi riskiyle karşı karşıya kalabilir. Diğer taraftan aşı turizmi, sağlık turizminin başka boyutlarının tersine yalnızca çekici etkenlerle değil, itici etkenlerle de yapılan bir turizm çeşididir. Bu açıyla bir turizm olgusu olarak kendine yönelik ilginin kalıcılığı literatür için olabildiğince önem taşımaktadır (Bükey ve Göral, 2021:48-49).

COVID-19'un dünya üzerindeki etkilerinin nüfuz ettiği mevcut halde aşı turizmi, hâlihazırda hızlı bir biçimde gelişim gösteren seyahat modellerinden biridir. Meydana gelen sağlık krizi ile beraber kişilerin kendi ülkelerinde bulunmadığı sürelerde anti-pandemik ilaçların dozlarını almak amacıyla sınırları aşması gitgide yaygınlaşmaktadır. Aşı turizmi, tıbbi ya da sağlık yolculuğu gibi öbür yolculuk çeşitlerinin birden fazla niteliğini paylaşır, yani fazla talep edilen kıt bir kaynaktır. COVID-19 aşı turizmi, bu sebeple seri bir biçimde gelişme gösteren bir küresel endüstriye dönüşmektedir. Aşı turizmi, bilhassa sınırsız yolculuk olmak üzere, hastalığa karşı muhafaza etme ve onun ile beraber gelen özgürlük vaadine dayalıdır. Aranan ürün bir tedavi ya da sağlık iyileştirmesi değil, bir aşı olmasına karşın medya,

öbürleri gibi pazarın bir umut politikasına dayandığını bildirmektedir. Polonya, Portekiz, İzlanda, Seyşeller, Gürcistan, Kıbrıs, Lübnan, Romanya, Estonya ve Yunanistan dâhil olmak üzere birden fazla ülke şu anda aşılı yolcuları kabul etmeye hazırdır (TOURISMTIMESTR, 2021).

Aşı turizmi ve ülkeler ile ilgili önemli görülen bazı bilgiler maddeler halinde şu şekilde sıralanmaktadır:

- Koronavirüse karşı aşı, turizmin en kayda değer hususu olurken, birtakım ülkeler bunu ürün durumuna getirmektedir (Turizm Gazetesi, 2021). Birtakım ülkelerde alışveriş merkezlerinde, özel kliniklerde ülke yurttaşları dışındaki yabancı konuklara da aşı yapıldığına ilişkin bilgiler alınmaktadır (ENTAŞ, t.y.).
- BAE ve İsrail aşı turizminde favori rotalar olarak öne çıkmaktadır (Aktaşoğlu, 2021).
- Planlanandan daha erken aşılınmak isteyen kişilerin arayışı, seyahat acenteleri ve birtakım ülkeler tarafından bir fırsat haline getirilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Arap Emirlikleri, Yeni Zelanda, Sırbistan, Küba ve Rusya; ülkelerinde aşı olamayan zenginlerin “aşı tatili” gerçekleştirdikleri yerlerin ilk sıralarında gelmektedir. Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Arap Emirlikleri, Küba, Sırbistan, Rusya, Yeni Zelanda ve İngiltere’de birden fazla seyahat acentesi aşılınmak isteyenler için turlar organize etmeye başlamıştır (Post Gazetesi, 2021).
- Aşı turizminde ön plana çıkan rotaların Florida, Dubai, Havana ve Tel Aviv olduğu ifade edilmektedir. Amerika Birleşik Devletleri’nin pek fazla yurttaşı sağlık turizmi hususuna aşınadır. Avrupalılar için ise Türkiye, sağlık turizminde bir fiyat ve performans cennetidir. Türkiye’de sağlık turizmi sektörüne derinden etki eden pandeminin turizm için yeni normalinin aşı turizmi olması beklenmektedir (Aktaşoğlu, 2021). Aşı turizmi, Türkiye’de henüz yaygın değildir. Lakin basında bulunan birtakım haberlere göre; Türkiye’deki birtakım turizm acenteleri aşı turizmi gerçekleştirmeye başlamıştır (Haberigo, 2021). Türkiye’de birtakım tur operatörleri aşı turizmi gerçekleştirmeye başladığını duyurmuştur (News Kıbrıs, 2021). Türkiye’den fazla kişinin Amerika Birleşik Devletleri’ne aşılınmak amacıyla gelmeyi planladıkları duyulmuştur (Eğin, 2021).
- Dünya üzerinde birden fazla ülkede aşılama süreci yavaş ilerleme gösterirken, aşı sırası gelmeyen ancak maddi hali elverenler daha seri aşı olabilecekleri ülkelere yönelmektedirler. Küresel ölçekte COVID aşılı ile ilgili ülkeler arasında görülen dengesizlik, maddi hali elveren insanların Sırbistan’a, Amerika Birleşik Devletleri’ne, Birleşik Arap Emirlikleri’ne ve ayrıca Maldivler’e yönelmeleriyle sonuçlanmıştır (Cumhuriyet, t.y.).
- Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Arap Emirlikleri, Yeni Zelanda, Küba, Sırbistan, İngiltere ve Rusya’da birden fazla seyahat acentesi aşı yaptırmak isteyenler için turlar organize etmeye başlamıştır (Sağlık Çalışanı, 2021).
- Birtakım turizm acenteleri, Dubai, Sırbistan, Rusya gibi yerlere COVID-19 turu tertip etmeye başlamıştır. Acentelerin sosyal medya hesaplarından paylaşım yaptığı tur çerçevesinde, karşılığında yurttaşları götürdükleri ülkede aşı olmalarını sağlarken, transfer, konaklama ve yeme-içme gibi gereksinimlerini yerine getirdiği bilgisi de yer almıştır (Haber Ankara, 2021).

- Zengin aşı tatilcilerinin Birleşik Arap Emirlikleri'ne kimsenin dikkatini çekmemek için özel jetleri ile geldikleri ve lüks otel işletmelerinde kaldıkları ifade edilmiştir. Lüks otel işletmelerinden birinin yöneticisi, *"Bağlantıları olan insanlar buraya geldiler ve aşuları oldular. Emirlerin kendi aşı zulalarına erişimleri var"* demiştir (16 Haber, 2021).
- BAE'nin başkenti Abu Dabi'de haziran ayı itibarıyla turistler Pfizer veya Sinopharm aşılardan birine erişebilmektedirler (Sade ve McDonagh, 2021).
- Turist ve gezgin kimliğini değerlendirip aşı yaptırmak isteyen kişilerin uğrak alanlarından biri Dubai'dir. İngiltere merkezli *"Knightsbridge Circle"* isimli özel bir kulüp, üyelerinin Sinopharm aşısına özel erişimi için Birleşik Arap Emirlikleri hükümetiyle bir ortaklık oluşturmayı başardığını bildirmiştir. Kulüp, güzide müşterileri için hususi jetler ile yolculuklar organize etmektedir. Ünlü kişilerle öğle yemeği ayarlamak ve oldukça sevilen moda ürünleri satın almak gibi bazı organizasyonlar ile 31 Ocak'tan bu yana Sinopharm, Pfizer / BioNTech aşısı olmayı başaran özel bireylerin senelik üyeliği 25.000 pounddur (yaklaşık olarak 22.000 avro). (Post Gazetesi, 2021).
- Aşı turizmini ilk başlatan Dubai'nin, içerisinde aşı da olan paketleri *"Visit Dubai"* web sitesinde tanıtılmaktadır. Dubai'de, Çin Sinovac ve BioNTech/Pfizer aşuları kullanılmaktadır (En Son Haber, 2021).
- Les Echos'un haberine göre; Küba, kampanyalarını *"Karayip denizi, kum, kokteyl ve aşı"* sloganı ile yürütmektedir (Onedio, 2021). Küba, aşıyı yeni bir turistik çekicilik merkezi hâline getirmiştir. Havana'daki Finlay Enstitüsü, yabancıları aşı yaptırmak için ülkeye çekmek amaçlı mart ayı itibarıyla Karayip Adası'na geziler organize etmektedir. Küba, ileri seviyede test edilen dört aşından biri olan Soberana 2 aşısının 100 milyon dozunu üretmeyi planlamaktadır. Milyonlarca dozu Hindistan, İran, Vietnam ve Venezuela'ya gönderme sözü veren Küba'nın aşısı henüz ruhsatlandırılmamıştır (Post Gazetesi, 2021).
- *"Aşı turizmi"* başlatan Karayipler'deki Barbados'ta hükümet turistlere içerisinde aşı da bulunan paketler sunmaya başlamıştır. Barbados'ta Oxford / AstraZeneca aşısı kullanılmaktadır. (En Son Haber, 2021).
- Karayipler ülkesi olan Mauritius da Barbados gibi 9 Mart'ta aşı turizmi paketleri hazırlamıştır. Mauritius'ta Oxford / AstraZeneca aşısı kullanılmaktadır. (En Son Haber, 2021).
- Maldivler Cumhuriyeti hükümeti, *"aşı turizmi"*ni başlatmak için planlar geliştirmektedir. Aşı turizmi, *"3V"* (ziyaret, aşılama, tatil) ismiyle tanıtılmaktadır. Maldivler, Oxford / AstraZeneca aşısı kullanılmaktadır. (En Son Haber, 2021). Maldivlerde turizm yetkilileri, ada nüfusunun tümüne aşı yapılmasının akabinde *"Ziyaret et, aşılama, tatil yap"* programı uygulanacağını ifade etmişlerdir (Sade ve McDonagh, 2021).
- San Marino, turistler için aşı turizmi gerçekleştirmeye başlamıştır. Güney Avrupa'da yer alan San Marino, Rusya'nın yaptığı Sputnik V aşılarını aşı turizmine açmıştır. San Marino Sağlık Bakanı Roberto Ciavatta, *"İlk dozdan sonra, geri gelmeden önce San Marino'da kalabilir, ülkelerine dönebilirler veya İtalya'da biraz zaman geçirebilirler"* ifadelerini kullanmıştır. ABD, Avusturya, Almanya, Arjantin, Ermenistan, BAE ve İsviçre de içerisinde olmak üzere ülkelerden 16 turist şu an itibarıyla rezervasyon

yapmıştır. San Marino'ya, dünyanın her tarafından tatil paketiyle ilgili sorular yönelten 150'den çok e-posta gelmiştir (Ne Haberler, 2021). Moderna, Pfizer ve Johnson & Johnson aşılarının uygulandığı Litvanya'dan San Marino'ya seyahat eden bir turist "Rus aşısına güveniyorum bu yüzden bu olanağı duyunca hemen rezervasyon yaptırıldı" demiştir (Karar, 2021). Küresel anlamda aşı turizmi hususunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. San Marino gibi birtakım ülkeler ilk aşı turistlerini memnuniyet ile karşılamıştır (Seçilmiş, 2012; Bükey ve Göral, 2021:47).

- The Guardian gazetesinde bulunan bir habere göre; Hindistan'da birden fazla yurttaş İngiltere vizesine sahip olduklarını ifade ederek koronavirüs aşısı yaptırmak için İngiltere'ye seyahat etmek istediklerini ifade ederek turizm acentelerinin kapısını çalmaya başlamıştır. Hindistan'daki turizm acenteleri gerçekleştirdikleri açıklamada aşı turları için İngiltere'deki otel işletmeleri ve birtakım hastaneler ile görüşmeleri sürdürdüklerini ve müşterilerine bu fırsatı temin etmek için çalıştıklarını belirtmiştir (Posta Gazetesi, 2020). Londra hükümetinin Pfizer/BioNTech aşısına verdiği onayın daha mürekkebi kurumadan, Hindistan'dan aşılınmak amacıyla İngiltere'ye yolculuk yapmak isteyen kişilerin seyahat acentelerine başvuruda bulunduğu belirtilmiştir. Hindistan basını, birtakım tur şirketlerinin 2021 senesi için üç günlük aşı turları planlamaya dahi başladığını yazmıştır. Hindistan'da birden fazla insanın şimdiden birtakım tur şirketlerine başvuruda bulunduğu ifade edilmiştir. Press Trust India ajansına düşüncelerini dile getiren bir seyahat şirketinin sahibi, gelecek aylar için üç günlük aşı turu paketleri planladıklarını ifade etmiştir. Mumbai'deki bir tur şirketi ise, kendilerine şimdiden fazla sayıda vize başvurusunun geldiğini, koronavirüs tedbirlerinin gölgesinde İngiltere'ye nasıl yolculuk gerçekleştirebileceklerini soranların olduğunu belirtmiştir (Gazete Duvar, 2020). Uluslararası seviyede, "aşı turizmi" konsepti ilk olarak Hindistan'da meydana gelmiştir. Gem Tours & Travels ajansı kasım ayının sonunda, 10 sene geçerli bir Amerikan vizesiyle Hintlileri Bombay'dan New York'a dört günlük konaklama rezervasyonu gerçekleştirmeye davet etmiştir. Bu yolculuk karşılığında ise 2.000 dolarlık bir meblağ belirlenmiştir. Gem Tours & Travels ya da Zenith Holidays gibi ülkenin (Hindistan) birtakım tur operatörleri, ABD, Rusya ya da İngiltere için "her şey dâhil" paketler sunmaktadır. Teklifte; uçak biletleri, konaklama, kimi zaman küçük bir kültürel ziyaret ve aşı bulunmaktadır (Post Gazetesi, 2021).

- Endonezya'ya bağlı Bali Adası, dünyanın tanınan tatil varış yerlerinden biridir. Bali, yakın zamanda tatil paketlerine COVID-19 aşısını da ilave etmeyi planlamaktadır. Endonezya, günümüzde salgının başından bu zamana en fazla COVID-19 vaka sayısının görüldüğü bir dönemdedir. Bu sebeple turistlere COVID-19 aşısı sunulmaya başlanacak tarih henüz belirsizliğini muhafaza etmektedir. Bu girişim faaliyete geçirildiğinde turistlerin Sinopharm veya AstraZeneca aşılarını, tatil paketlerine ilave edilecek bir fiyat ile yaptırabilmeleri beklenmektedir (Sade ve McDonagh, 2021).

- 7 milyon nüfusuna karşın 15 milyon aşı dozu almayı başaran Sırbistan, kendi yurttaşlarını aşı olmaya razı edemediğinden bunu turizm amacıyla kullanmaktadır. Ülkede "AstraZeneca, Pfizer, Sinopharm ve Sputnik V"den meydana gelen bir menü mevcuttur (Post Gazetesi, 2021).

- Yeni Zelanda; Avustralya, Endonezya, Japonya ve Filipinler yurttaşlarının turizm ismi altında aşı olabilmek için tercih ettikleri alanlardan biri olmuştur (Post Gazetesi, 2021).

- Forbes Dergisi'nde yer alan bir haberde; Moldova'da bir firmanın 1.190 euro fiyat ile üç günlük yeme, içme ve aşı dâhil Moskova turu satmaya başladığını ve tura katılmak isteyen Moldova, Ukrayna, Romanya ve ayrıca Yunanistan yurttaşlarından 1000'in üzerinde başvuru geldiği ifade edilmiştir (Onedio, 2021).

- Koronavirüs salgınıyla beraber birden fazla firma aşı turizmi için kolları sıvamıştır. Gerçekleştirilen rezervasyonlar çerçevesinde alınan kişiler aşıya basit erişen ülkelere götürülerek hem tatil yapmakta hem de iki doz aşısını yaptırmaktadırlar. Bu çerçevede Avrupa'da birtakım seyahat şirketleri turistlerin diğer bir ülkeye giderek koronavirüs aşısı olmasına olanak sağlayan tur paketleri satmaya başlamıştır. Norveçli seyahat ajansı World Visitor, Rusya'da aşılanmak için iki farklı paket sunmaktadır. İsteyen kişiler 1.199 euroya bir ay içinde iki defa Rusya'ya gidip aşının her iki dozunu da olabilmektedirler veya 2.999 euroya 22 gün süresince Rusya'da lüks bir sağlık ve konaklama kuruluşunda kalıp tatilin başında ve sonunda aşılarını olabilmektedirler (İstanbul Vize Merkezi [İVM], t.y.). Norveç, Amerika Birleşik Devletleri ve başka birden fazla ülkede aşı turizmi için tur şirketleri harekete geçmiştir. Norveçliler Rusya'ya aşı turizmine başlamıştır (Bursa Hakimiyet, 2021).

- Almanya'da da firmalar aşı için Tel Aviv'e turlar yapmaktadır (Oda TV, 2021b). Alman seyahat acentesi Fit Reisen, şubat ayında aşı turları satmaya başlamıştır. Lakin Almanya'nın nisan ayında aşı kampanyasına hız kazandıracacağı beklentisiyle turlar askıya alınmıştır. Ancak ülkede istenen aşılama oranı yakalanmadığı için aşı turizmi tekrardan bir alternatif haline gelebilir (İVM, t.y.).

- Avusturyalı Impfreisen.at isimli bir tur şirketi, "koronavirüs aşısına garantili erişim" ile türlü her şey dahil tatil seyahat paketleri için ön rezervasyonlar sunmaktadır (Haberigo, 2021). Impfreisen.at isimli tur şirketinin internet sitesinde "Avrupa Birliği'nin tüm Avrupa vatandaşlarına yetecek kadar aşı sağlayamamış olmasının ne yazık ki üzücü" olduğuna vurgu yapılmaktadır. Şirket, olanağı olmayan kişiler için ise en ucuz paketine gelen başvuruların onda birini, finansal halini kanıtlayanlara ücretsiz olarak sunmaktadır (İVM, t.y.).

- Birden fazla ülkede aşı olacak bireyler için sıra oluşturulurken, sıra beklemek istemeyen kişiler için Rusya'ya aşı turizmi tertip edilmeye başlamıştır (Coşan, 2021). Rusya elindeki aşı stokunu turistlerden kar sağlama fırsatı olarak kullanmaktadır. Ülkede turistlerden tek doz Sputnik V aşısı için 1200-2200 euroluk (yaklaşık olarak 12.000-22.000 Türk lirası) bir ücret alınmaktadır (Sade ve McDonagh, 2021). Rusya'da tur firmaları aşı turizmi için kolları sıvamış haldedir. Bunlardan Inturist, yüzer kişilik grupları charter seferleri ile ülkeye getirmek amacıyla yetkililer ile görüşmeleri sürdürmektedir. Forbes'a düşüncelerini dile getiren bir firma yetkilisi, bilhassa Güney Amerika ülkelerinden kendilerine fazla sayıda başvuru ulaştığını ifade etmiştir (Turizm Aktüel, 2021).

- ABD'nin New York şehrinde Mayıs ayından bu zamana meşhur Times Meydanı gibi alanlara kurulan aşı merkezleri ile ziyaretçilere tek dozluk Johnson & Johnson aşısı uygulanmaktadır. Alaska Eyaleti'nde de turistler eyaletteki havaalanlarına eriştiklerinde Pfizer veya Moderna aşılarından bir tanesiyle yine tek

doz aşı yaptırabilmektedirler (Sade ve McDonagh, 2021). Bazı ülkelerin, Alaska'nın dört büyük havaalanından herhangi birine inen ziyaretçilere ücretsiz aşı temin etme hususundaki duyurusu gibi eğilimi bulunmaktadır (Bükey ve Göral, 2021). Ellerindeki fazla dozları turistler ile paylaşan öbür Amerika Birleşik Devletleri eyaletleri ise, Louisiana, Teksas, Florida ve Arizona'dır (Sade ve McDonagh, 2021). Amerika Birleşik Devletleri'nde göçmen nüfusunun ve kayıt dışı nüfusun yoğun bulunduğu New York, Texas ve California gibi birtakım eyaletlere, Latin Amerika ülkelerinde ve Kanada'da yaşamını sürdüren fazla sayıda insan akın etmektedir. Bu eyaletlerde aşı ve karantina kurallarının gevşek olması, onları cezbetmektedir. Meksikalı televizyon sunucusu olan bir kişi, Miami'ye giderek aşı olup büyük rahatlama yaşadığını 1,3 milyondan çok takipçisi olan Twitter hesabından şu tweet ile paylaşmıştır: *"Teşekkürler #ABD. Ülkemin bana böylesi bir güvenceyi verememiş olması ne kadar üzücü."* Söz konusu kişi, bu iletiyi Twitter'dan paylaştığı zamanda ülkesi Meksika'da sağlık personeli ve acil yardım personeline bile aşı yapılmamıştı (Kozmopolitik, 2021). Amerika Birleşik Devletleri'nde birden fazla kalabalık eyalet aşı olamayınca çeşitli eyaletlerdeki merkezlere yönelmiştir. İkametgâh bilgilerinin sorgulanmadığı ülkede aynı sürede Kanada, Meksika gibi ülkelerde çift vatandaşlığa sahip olanlar da aşı yaptırmak amacıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmektedirler. Diğer taraftan Hindistan'daki Gem Tours & Travels adlı turizm şirketi de Mumbai'den New York'a seyahat paketleri sunmaktadır (Bursa Hakimiyet, 2021). Aşı turizminin en yaygın olduğu yerlerden biri, Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Florida Eyaleti'dir. Florida Eyaleti, ikamet etme koşulu aramayınca sıra beklemek istemeyen Amerikalılar Florida'ya akın etmiştir. Saati 5.000 doları bulan hususi jetler ile aşı turları organize etmeye başlamıştır. Ayrıca Brezilya, Arjantin, Venezuela ve Kanada gibi ülkelere uluslararası ziyaretçiler aşı olabilmek amacıyla Florida'da turlar düzenlemiştir. Yetkili kişiler, turistlerin aşı olmalarını engelleyen düzenleme gerçekleştirmek mecburiyetinde kalmışlardır (Post Gazetesi, 2021). Florida'dan bir girişimci de İsrail'e tur organize etmektedir (Oda TV, 2021b).

Sonuç ve Öneriler

Sağlık, insanların yaşamlarını iyi bir şekilde devam ettirebilmeleri ve mutlu olmaları için daima önem gösterilmesi gereken bir ögedir. Sağlıkla ilgili ortaya çıkan olumsuz durumlar, ilk sıralarda turizm sektörü olmak üzere pek çok sektörü kötü yönde etkilemektedir. İnsanlar sağlıklarını muhafaza etmek ve geliştirmek amaçlı çeşitli sağlık ürün ve hizmetlerini talep etmekte, seyahatler gerçekleştirmekte, ekonomik harcamalar yapmaktadırlar.

Geçmiş zamandan günümüze kadar dünya üzerinde pek çok salgın hastalık yaşanmış ve ileriki zamanlarda da bu salgın hastalıkların yaşanacağı tahmin edilmektedir. İnsanlar türlü sebeplerden dolayı salgın hastalıklardan korunmak amacıyla ilaç ve / veya aşı tedavisi ya da tedavileri görmek amacıyla yer aldıkları ülkelere diğer ülkelere seyahatler gerçekleştirmektedirler. Dünya üzerindeki salgın hastalıklardan biri, COVID-19'dur. COVID-19, bir pandemidir. COVID-19 pandemisi sürecinde pek çok aşı bulunmuş ve bulunmaya da devam etmektedir.

Geçmiş salgınlar göz önünde bulundurulduğunda, 21. asırda her 10 senede yeni bir büyük koronavirüs salgını yaşanmaktadır (konuya ilişkin olarak da, 2000'lerde SARS, 2010'larda MERS, 2020'de COVID-19 ifade edilebilir). Bu sebeple, koronavirüs aşısı faaliyetlerini ilerletmek, üretimlerini ve stoklanmalarını desteklemek için ulusal ve uluslararası finansman mekanizmalarını tanımlamak, küresel bir güvenlik önceliği olmalıdır (Kazak vd., 2020:574).

Aşıyla önlenabilir hastalıklar, sağlık hizmeti sistemi üstünde kayda değer bir yük olmayı sürdürmektedir. Bilhassa yaşanan COVID-19 pandemisinde etkili korunma metotlarının bütün dünyada yetersiz kaldığının görülmesi, aşı faaliyetlerine büyük ümitler bağlanmasına sebebiyet vermiştir. Hâlihazırda aşı faaliyetlerinin bir kısmı özel sektör, bir kısmı üniversitelerin araştırma ayağı tarafından desteklenirken, önemli bir kısmı da devlet desteğiyle yürütülmektedir. Bu alanda bilhassa gereken altyapı ve mali desteğin sağlanması yüksek derecede önem arz etmektedir. Aynı zamanda bütün dünyanın yakından takip ettiği COVID-19 aşısı geliştirme alanındaki faaliyetler, multidisipliner iş birliklerinin gerekliliğini ve randımanının yüksekliğini göz önüne sermiştir. Hâlihazırda yaşananlar insanlara, koruyucu hekimlik uygulamalarının yetersiz kaldığı ve tedavisi olmayan pek fazla enfeksiyon hastalığı arasından basit bulaşım gösteren, yaşamı tehdit eden ve pandemiye neden olabilecek olanlarına öncelik verilerek bu alandaki aşı faaliyetlerine ağırlık verilmesi gerektiğini göstermiştir (Kılıç ve Dolapçı, 2021:8).

Aşı, pandemilerle savaşmanın en etkin metotlarından biridir. Bu kapsamda, yeni koronavirüs (SARS-CoV-2) için dünya genelinde çeşitli teknolojilere sahip aşılardan üretimi gerçekleştirilmiştir. Bu aşılardan denemeleri ise 2020 senesinde başlamıştır. 2021 yılı Eylül ayı itibarıyla dünya genelinde 16 aşı bulunmaktadır (Wikipedia, 2021; Bükey ve Göral, 2021:45).

COVID-19 pandemisi gitgide yayılım göstermekte ve hastalığın tedavisi amacıyla geliştirilen ilaçlar ve aşı çalışmaları hususunda yoğun bir gündem yer almaktadır (Ayaz, 2020:49). Küresel salgın olarak kabul gören ve milyonlarca kişiyi enfekte eden SARS-CoV-2 virüsüne karşı verilen savaşta güvenli ve etkili aşı geliştirilmesi kayda değer bir basamaktır (Tunçok ve İncir, 2020:101). Aşı ya da ilaç çalışmalarının neticeleri, pandeminin istikbalini belirleyecektir (Süerdem, 2020:174). COVID-19 pandemisi için turizm etkinliklerinin tekrardan başlatılmasına katkı sağlayacak ve bu krizin olumsuz neticelerini tersine çevirmeye başlayacak COVID-19 aşılardan dünya genelinde yaygınlaştırılması, kalıcı bir çare olarak değerlendirilmektedir (Aliu vd., 2021:752).

Aşının bulunması ve uygulanmaya başlanması ile pandemiden kurtulmak için bir umut ışığı belirmiştir. Lakin bütün dünyanın büyük acılar yaşadığı, sevdiklerini yitirdiği, büyük maddi-manevi kayıplara sebep olan COVID-19'a karşı en azından bir savunma silahı olan aşı, bütün insanlar için maalesef bir umut olamamıştır. Dünyanın alışlagelmiş düzeni gereği zengin olan ülkeler gerekli görülen dozlarda aşı gerçekleştirdiği halde takviye dozlarını da alarak elinde bulundurup dünya üzerinde aşı adaletsizliğine sebep olmuştur. Göz ardı edilmemesi gereken bir hakikat vardır ki, o da; bütün ülkelerin bireylerinin belli bir yüzdesi aşılardan COVID-19 salgınının sona ermeyeceğidir. Zira dünya ülkelerinin sınırlarını kapatmaya veya belli

kısıtlamalar ile yaşamaya ancak belli bir zaman dayanabileceği belirtilebilir. Eninde sonunda dünya küresel manada bir bütün ve kişiler ne sebeple olursa olsun yolculuk yapmak durumundadırlar. Hiçbir ülke kendini dünyadan soyutlayamayacağına ve pandemi sürdüğüne göre kabul edilmesi gerekir ki, ancak hep beraber bu salgından kurtulunulabilir. Bu hakikat yadsındıkça ne yazık ki bilim dünyası insanlara çok daha tehlikeli sonuçlar ile karşı karşıya kalınacağını ifade etmektedir. Virüs mutasyonlara uğramaktadır (Turizm Proje, 2021).

Dünya tarihinde etkileri açısından şu ana değin görülmemiş bir salgın yaşanmaktadır. Küresel olarak bütün dünyayı etkilemesine karşın ve ülkeler arası ilişkilerin salgının önüne geçmede yeterli seviyede olmaması, salgının hala sürmesine sebebiyet vermektedir. Salgın sürerken virüsün varyant geliştirmesi, en kayda değer problemidir. Varyant gelişiminde, virüsün bulaşmasının önüne geçecek tedbirlerin yeterli olmadığı ve buna bağlı olarak COVID-19'un yaygın görüldüğü ülkelerde varyantların meydana gelmesi ve bu varyantlara karşı aşı etkinliğinin az olması, salgına çeşitli bir boyut kazandırmaktadır. Bulaşmanın önlenmesinde en kayda değer rol aşılarda olmasına karşın virüsün sürekli yeni varyantlar geliştirmesi ve bu varyantlara karşı aşılmasının etkinliğinin azalması, yeni aşılarda geliştirilmesine gereksinim oluşturmaktadır. Salgının önüne geçmek amacıyla bütün ülkelerin, toplumun her kesimiyle bulaşmayı önleyecek kaidelere azami riayet etmesi ve bir an evvel etkin aşılamayı yaygınlaştırması gerekmektedir (Uzun, 2021).

Küresel çapta turizm sektörünün radikal bir dönüşüm geçirdiği göz önüne alındığında, küresel ve uluslararası kuruluşların bağlılığı ve COVID-19 pandemisinin sona erdirilmesi için geliştirilen aşılarda, birtakım ulusal liderlerin bencil milliyetçiliği ve bununla ilgili aşı ırkçılığı politikaları uygulamaları, COVID-19 pandemisinin önce gelişmiş ülkelerin ulusal seviyelerinde sona erdirilmesi daha sonra da bölgesel seviyede sona erdirilmesine yöneliktir (Hall vd., 2020). Küresel turizm sektörünün sürdürülebilirlik boyutuyla düşünüldüğünde çok yönlü ülkelerin ve paydaşların katılımlarıyla daha bütünsel bir bakış açısı geliştirilmesi ve COVID-19 pandemisinin dünyanın her alanında koordinasyonlu olarak sonlandırılması gerekmektedir. COVID-19 pandemisi, küresel yolculukta karşılaşılan riskler ve seyahat sektörünün iklim değişikliği boyutu sebebiyle turizm sektörünün istikbalini doğrudan etkilemektedir (Gössling vd., 2021). Dolayısı ile COVID-19 krizi, turizm sektörünün büyüme yörüngesinin eleştirel bir biçimde tekrardan gözden geçirilmesi ve daha çok turist gelişiminin daha büyük yararlar manasına gelen mantığını sorgulamak için bir fırsat olarak görülmesi gerekmektedir. COVID-19 pandemisi, politika yapıcılara, turizm sektörüne ve turizm araştırmacılarına küresel değişimin etkileriyle ilgili çarpıcı dersler vermektedir (Aliu vd., 2021:751).

Bazı insanlar ülkelerinde sunulan COVID-19 aşısını yaptırmakta, bazı insanlar ülkelerinin dışında sunulan COVID-19 aşısını yaptırmakta, bazı insanlar da COVID-19 aşısını yaptırmaya karşı çıkmakta ve COVID-19 aşısı karşıtlığı ve/veya tereddütlüğü içerisinde bulunmaktadırlar. COVID-19 pandemisi sürecinde en fazla dikkat çeken hususlar arasında; COVID-19 aşısının yapılmasının reddedilmesi ve COVID-19 aşısına yönelik tereddütler gelmektedir. Söz konusu hususların, pandemi sürecinin uzamasına

sebepler olduğu ve insanları pek çok yönden derinden etkilemeye devam ettiği düşünülmektedir.

Tarihi süreç içerisinde yeni koronavirüs COVID-19 hastalığına yönelik gerçekleştirilen aşı çalışmaları olumlu sonuçlar vermiş ve birçok ülke bu hastalığa yönelik aşı/aşılardan geliştirmiştir. İnsanlar COVID-19 aşısı yaptırmak istedikleri takdirde aşı sırasının kendilerine gelmelerini beklemek durumundadırlar. Tam da bu noktada aşı turizminin doğuşuna şahit olunmaktadır. İnsanlar aşı sırasının kendilerine gelmelerini beklemeksizin bir an önce istediği ya da istedikleri aşığı yaptırmak için aşı turizmi organizasyonlarına katılım göstermektedirler. Aşı turizmiyle ilgilenen ülkeler bu alandan daha fazla bir ekonomik gelir elde edebilmek adına ürün-hizmetlerini daha cazip hale getirmeye çalışmaktadır. Genel olarak göz önünde bulundurulduğunda ise dünyada aşı turizmi çerçevesinde sunulan ürün ve hizmetlerin fiyatlarının yüksek olduğu düşünülmektedir. Söz konusu fiyatlarda indirim yapılması, aşı turizmine katılım talebini önemli derecede artırma noktasında pozitif etki yaratabilir.

Ülkelerinin dışında COVID-19 aşısını yaptırmak isteyen insanların; aşı sırası beklemeden bir an önce aşı yaptırmak, kendi ülkelerinde sunulmayan farklı ve kendilerince güvenilebilir bir aşı yaptırmak, hem aşı yaptırmak hem de turistik faaliyet ve aktivitelerden faydalanmak (tatil gerçekleştirmek, gezi yapmak, rekreasyon ya da diğer turistik faaliyet ve aktivitelerden faydalanmak vb.) gibi birden çok amaçlarının oldukları düşünülmektedir. Farklı bir ülkede aşı yaptırmak istek veya ihtiyacı, aşı turizminin meydana gelmesini sağlamıştır. Dünya üzerinde pek çok ülke, aşı turizmi çalışmalarına ağırlık vermekte, aşı turizmi pazarından büyük bir ekonomik gelir elde etme çabası içinde bulunmaktadır. COVID-19 aşısı geliştiren ülkelerin bu durumu fırsata çevirerek kendilerinin turizm sektörlerini canlandırmaları akıllıcadır.

Aşı turizminin tarihçesi çok eski zamanlara dayanmamakla birlikte yeni bir kavram olarak alanyazında dikkat çekmektedir. Aşı turizmi kavramı ortaya çıktıktan sonra bu kavramla ilgili pek çok olumlu/olumsuz söylemlerde bulunduğu görülmektedir. Aşı turizmiyle ilgili olarak; etik olma veya olmama, yasal olma veya olmama, fırsatçılık yapma veya yapmama, aşı stokçuluğu yapma veya yapmama gibi pek çok hususta zaman zaman birtakım tartışmalar yaşanabilmektedir. Bu tartışmalar da, gerek ulusal gerekse de uluslararası kamuoyunda geniş yankılar bularak sağlık ve turizm sektörlerine önemli etki-yansımalarla bulunabilmektedir. Bu duruma ilişkin olarak, ileriki zamanlarda da aşı turizmiyle ilgili çeşitli görüşlerin dile getirilmeye devam edeceği düşünülmektedir.

Aşı turizminin ortaya çıkışı, 2020 senesinde dünya ölçeğinde koronavirüs aşısının keşfedilmesi ile beraber gerçekleşmiştir. Lakin 2021 senesinde aşının genel kitlelere dağıtılması ile popülerlik kazanmıştır. Aşı turizminin en popüler kombinasyonu, "Sputnik V" ya da "Pfizer" ya da "Johnson ve Johnson"ın uluslararası bir tatil paketi ile kulüp oluşturması etrafında dönmektedir. Tatil paketleri, "Arabian Nights Tours" gibi ajanslar tarafından pazarlanmıştır ya da bazen Guam gibi alanlar, aşı turizmi versiyonunu tanıtmaya başlamıştır. Bu aşı turizmi paketleri, öncelikle sosyal medyada check-up, doktor check-up, bir tatil yerinde ya da otel işletmesinde karantina tatili ya da iki aşı arasında gezi ve bazen ikinci aşı için birkaç ay sonra tekrarlama gibi yararları

ve içerikleri vurgulayarak pazarlanmaktadır. Bu kombinasyon, iş ya da ferdi özellikte olmadığı için UNWTO'nun tanımına göre; yeni bir turizm çeşidi olarak uygun duruma getirilmektedir. Lakin birtakım ülkeler, büyük kentlerdeki aşı sıkıntısı sebebiyle Hindistan gibi artan yurt içi turlara tanık olduğunu ifade etmektedir. Bazıları (Gulati, 2021; Mahaseth ve Goel, 2021) bunun genişletilmiş bir medikal turizm kavramı olduğunu öne sürerken, başkaları bunu turizmi canlandırmak ve bu çeşit test zamanlarında rekreasyonu teşvik etmek amacıyla bir araç olarak görmektedirler (Bükey ve Göral, 2021:47).

Uluslararası seyahat, hastalığın yayılım göstermesinde kayda değer bir etken olduğundan, uluslararası seyahat gerçekleştirenler daha yüksek aşılama oranı, hem seyahat varış yerlerinin hem de ikamet ettikleri kentlerin sürü bağışıklığına bir katkıda bulunabilir. Bu açıyla aşı turizmini, sağlık davranışı modelleri ile ele almak mümkündür. Sağlık davranışı, bireyin; sağlığını muhafaza etmek, geliştirmek, devam ettirmek ve hastalıklardan korunmak için sergilediği davranışları belirtmektedir (Whitlock vd., 2002; Bükey ve Göral, 2021:48). Aynı zamanda bireylerin iyilik durumu, onların tatil tecrübelerini zenginleştirecek ve hayat kalitelerinin yükselmesine imkân sağlayacaktır (Engbers ve Sattelmair, 2008; Bükey ve Göral, 2021:48). Söz konusu ilişkinin ters yönlü olduğu da düşünülebilir. Yani zengin bir tatil tecrübesi de, kişilerin iyilik durumlarının devamlılığının sağlanmasını mümkün kılabilir. Kişiler sağlıklarını daha az riske atmak amaçlı aşılama oranı çok olan varış yerlerini tercih etmelerinin ötesinde, bilhassa bu varış yerlerinin aşı olanaklarına erişmek için de seyahat güdüsü taşıyabilmektedirler. Aşı turizmi hareketlerinin altında yatan bir başka teori ise, Koruma Motivasyonu Teorisi'dir. Koruma Motivasyonu Teorisi, afetler karşısında insanların tercih davranışlarını kavrayabilmeyi amaç edinir. COVID-19 pandemisi, hakkında birbirinden çeşitli fazla sayıda spekülasyon olan küresel bir afet özelliği taşır. Kişilerin bu pandemi karşısında sergiledikleri tepki, kendilerini koruma güdüsüyle yakından ilişkilidir. Medyada pandeminin yıkıcı etkilerine ilişkin içerikler yaygınlaştıkça kişilerin aşı için katlanacakları maliyetler de artış göstermektedir. Aşıya erişmek başlı başına diğer bir ülkeye yolculuk yapmanın sebebi olabilir. Ayrıyeten ülkeler, pandemi karşısında yürüttükleri aşılama programlarının başarısını bir turistik cazibe olarak duyurmaktadır. Diğer taraftan aşılama programları ile kişilere risksiz ve güvenli bir seyahat vadetmektedir. Kısaca, aşı ile turizm arasındaki ilişkiyi gözler önüne seren birçok istatistiki bilgi yer almasına rağmen kişilerin aşı kaynaklı turizm etkinliklerine katıldıklarını ve bu etkinliklerdeki belli başlı güdülerini ortaya koyacak ampirik çalışmalar yok denecek kadar sınırlı sayıdadır. Bu hal, aşı turizminin kavramsal bir olgunluğa ulaşamadığını göstermektedir. Bu kapsamda aşı turizminin kavramsal zemininin meydana getirilmesi ve kuvvetlendirilmesinde araştırmacılara kayda değer sorumluluklar düşmektedir (Bükey ve Göral, 2021:48).

İnsanlar aşı turizmi sayesinde hem aşılarını yaptırmakta hem turistik seyahat, etkinlik ve aktivitelere katılım göstermekte hem de ziyaret ettikleri ülkelerin kültürel, turistik, tarihi ve doğal kaynaklarını tanıma ve deneyimleme fırsatını yakalamaktadırlar. Aşı turizminin, bu turizmle ilgilenen ülkelerin ekonomisini önemli derecede canlandırdığı bilinmektedir.

Aşı turizminin temelinde aşı yaptırma ve seyahat olgusu yer almaktadır. Dolayısıyla da bu durum, sağlık ve turizm sektörlerinin önemine dikkat çekilmesini sağlamaktadır. Sağlık ve seyahat unsurlarının ön planda olmasından dolayı aşı turizmi ve sağlık turizmi arasında önemli bir benzerlik söz konusudur. Aşıların, salgın hastalıklara karşı önemli bir koruma sağladığı bilinmektedir. Birtakım ülkelerin, aşı yaptırma ya da yaptırmama tercihlerini vatandaşlarının kendilerine bıraktığı; birtakım ülkelerin, vatandaşlarını aşı yaptırmaya teşvik ettiği; birtakım ülkelerin de, vatandaşlarına aşı yaptırmayı zorunlu tuttuğu, aşı olmayı reddeden kişileri de katı bir şekilde (para cezası verilmesi, hapis cezası verilmesi vs. gibi) cezalandıracakları bilinmektedir.

Günümüzde sağlık turizmi ve aşı turizminin yüksek bir potansiyelinin olduğu ve genel olarak küresel açıdan önemli görüldüğü düşünülmektedir. Aşı turizminden yüksek oranda bir gelir sağlanması için aşı turizmine katılan turistlerin sayısının artırılması gerekir. Bu bağlamda da fiyatlarda indirim yapılması, turistlere yönelik pazarlama stratejilerinde iyileştirmeler ve geliştirmeler yapılması, turistik talebi artırabilir.

Aşı kaygısı taşımak, sağlık turizmi ve aşı turizmine katılımı olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Aşı kaygısından en yakın zamanda kurtulmak önemlidir. Gerekli görüldüğü takdirde de bu konuyla ilgili profesyonel destek alınabilir.

Sağlık turizmi ve aşı kaygısı arasındaki ilişkiyi değerlendiren, literatüre teorik açıdan kayda değer görüşler sunan uluslararası bir çalışma vardır ve söz konusu çalışma, bilhassa uluslararası yolculuk ile aşı kaygısı arasındaki ilişkiye dikkat çekmekte ve sağlık turizminin olumsuz yönde etkileneceği görüşünü ileri sürmektedir (Adongo vd., 2021; Kurt Yılmaz ve Sürgevil Dalkılıç, 2021).

Literatüre göz atıldığında aşı turizmiyle ilgili yapılan çalışmaların sayısının az olduğu görülmektedir. Aşı turizminin COVID-19 pandemisi sürecinde önemli mevcut ve potansiyel etkileri söz konusudur. Aşı turizmiyle ilgilenen birçok ülkenin olduğu ve bu kapsamda çeşitli çalışmalarda bulunduğu bilinmektedir. Çeşitli etkenlere bağlı olarak (istek ve gereksinim, zaman, sağlık durumu, ekonomik gelişim, bilgi-iletişim teknolojilerindeki gelişim, farklılaşan hayat şartları vb. gibi) aşı turizmi faaliyetleri değişiklik gösterebilir ve bunların fiyatlarında farklılaşmalar görülebilir.

Sonuç olarak; aşı turizminin yeni bir kavram olarak ortaya çıktığı, COVID-19 pandemisi sürecinde aşı turizmine büyük bir ilgi gösterildiği ve günümüzde de bu ilginin devam ettiği, birçok ülkenin aşı turizmi kapsamında çalışmalar yürüttüğü görülmüştür.

Çalışmanın sonucunda verilmesi uygun görülen birtakım öneriler vardır ve bu öneriler şöyle ifade edilebilir:

- COVID-19 pandemisi sürecinin en kısa zamanda atlatılabilmesi için dünya nüfusunun aşılama oranının artması, pandemi önlemlerine azami düzeyde riayet edilmesi, sağlık ürün, hizmet ve teknolojileri ile sağlık personeline daha fazla önem verilmesi gerekmektedir.
- Ülkelerin aşılama stratejilerinin iyi belirlenmesi gerekir.

- Aşı turizminin diğer turizm çeşitlerine potansiyel ve mevcut etkileri araştırılabilir.
- Aşı turizminde öncü ülkelerin sağlık teknolojilerinin incelenmesi üzerine bir araştırma tasarlanabilir.
- Aşı güvensizliği ve aşılama korkusunun, aşı olma eylemini olumsuz yönde etkilediği düşünülmektedir. Bu kapsamda bir veya birkaç hipotez ortaya konarak, nicel yönetime sahip bir araştırma ortaya çıkarılabilir.
- *“Aşı olmanın ve aşı turizminin önündeki büyük bir engel: karalama kampanyaları”* isminde bir araştırma gün yüzüne çıkarılabilir.
- *“Aşı turizminde geleneksel ve dijital tanıtımların rolü ve önemi”* adında bir araştırma yapılabilir.
- Ağızdan ağıza pazarlama yoluyla aşı turizminin pazarlanması ve popüleritesinin artırılması adına kreatif teorik ve/veya uygulama çalışmaları oluşturulabilir.
- Aşı turizmi çalışmalarının bibliyometrik analizi yapılabilir.
- Ülkelerin COVID-19 aşısı stratejileri ve bu stratejilerin aşı turizmine yansımaları ele alınabilir.
- *“Sağlık personeli perspektifinden aşı turizminde genel yaklaşımlar”* isminde bir araştırma meydana getirilebilir.
- *“Aşı turizmi pazarının stratejik belirleyicileri ve turizm olgusu genelinde irdelenmesi”* adında bir araştırma oluşturulabilir.
- Coğrafi ve kültürel unsurların aşı turizmine katılma tercihi üzerindeki etkileri araştırılabilir.
- Aşı karşıtlarının aşılarla yönelik düşünceleri duygu analizi tekniğiyle analiz edilebilir.
- Aşı turizmi hareketliliğinde karşılaşılan uluslararası sorunların tespiti üzerine doküman analizi tekniği kullanılarak bir çalışma ortaya konabilir.
- *“Aşı turizmi tanıtımlarında ön plana çıkan uluslararası sağlık kuruluşlarının popüleritesinin değerlendirilmesi ve bu sağlık kuruluşlarının sundukları ürün-hizmetlerin kalite, çeşitlilik ve fiyatlarının birbirleri arasında karşılaştırılmasına yönelik bir inceleme”* adında bir araştırma yapılabilir.
- *“Facebook, Twitter ve Instagram’da aşı turizmine yönelik gerçekleştirilen olumlu ve olumsuz yorumların karşılıklı olarak içerik analiziyle değerlendirilmesi”* adında bir çalışma yapılabilir.
- *“Aşı turizmiyle ilgilenen ülkelerin bu pazardan sağladığı ekonomik gelirin tespit edilmesi ve bu tespitin genel turistik bakış açısıyla yorumlanması”* adında bir çalışma girişiminde bulunulabilir.
- *“Aşı karşıtlığında etkili olan fiziki ve psikolojik etmenlerin saptanması”* adlı bir araştırma gerçekleştirilebilir.
- *“Aşı turizminde yenilikçi ve sürdürülebilir yaklaşımların belirlenmesi: turizm ve sağlık sektörleri çalışanları örneği”* adlı bir çalışma ortaya çıkarılabilir.
- *“COVID-19 aşısının bulunmasında ve aşı turizmi hareketliliğinde emek faktörünün rolü ve önemi”* isimli bir çalışma yapılabilir.
- *“Aşı turizminde yönetsel stratejiler: aşı turizminde ön plana çıkan ülkeler örneği”* adında bir araştırma kitabı yazılabilir.

- *“COVID-19 aşısını yurttaşlarına zorunlu olarak uygulayan ülkelerin tespit edilmesi ve COVID-19 aşısını olmayı reddeden yurttaşlara verilen ve/veya verilecek cezaların belirlenerek bu durumun bireysel ve toplumsal sağlık güvenliği kapsamında değerlendirilmesi”* isiminde detaylı bir araştırma gerçekleştirilebilir.
- Pandemi aşılarının bulunmasında ve geliştirilmesinde ülkelerin gelişmişlik seviyelerine yönelik kategorik ve çok yönlü bir değerlendirme sağlanabilir.
- *“Aşı turizmi kapsamında dijital sağlık teknolojilerinin potansiyeli ve küresel çaptaki önemi”* isimli bir araştırma gerçekleştirilebilir.
- *“COVID-19 aşılara yönelik ön yargıların tespit edilmesi: ulusal ve uluslararası örnekler”* isimli bir araştırma girişiminde bulunulabilir.
- Ölüm korkusu ve yaşama isteğinin aşı turizmine katılımına mevcut ve potansiyel etkileri araştırılabilir.
- *“COVID-19 pandemisi sürecinde ön plana çıkan kural dışı hareketler: dünyadan örnekler”* isiminde bir araştırma kitabı oluşturulabilir.
- COVID-19 pandemisinin inanç turizmine etkileri literatür taraması tekniğiyle araştırılabilir.
- COVID-19 pandemisi sürecinde yaşanan duygusal gelgitleri, insan psikolojisi açısından değerlendirmek ve kişisel gelişim kapsamında irdelemek adına bir çalışma tasarlanabilir.
- Aşı turizminin nedenleri ve sonuçlarının çok yönlü etkilerinin değerlendirildiği bir çalışma gerçekleştirilebilir. Bu çalışmada metot olarak, görüşme ve anket tekniklerinin birlikte kullanıldığı bir metot olan karma metot benimsenebilir. Çalışma kapsamında aşı turizmi alanında çalışanlardan faydalanılabilir. Bu çalışmada örnekleme olarak; amaçlı örnekleme ya da tabakalı örnekleme tekniğinin kullanılması tavsiye edilmektedir.
- Siyasi etmenlerin aşı turizminin gelişimine etkileri üzerine değerlendirmelerde bulunulabilir.
- İnsanları aşı turizmine katılmaya teşvik eden temel ve spesifik öğelerin saptanması, bu öğelerin detaylı olarak sınıflandırılması ve aşı turizmine katılım noktasındaki güçlü ve zayıf etkilerinin belirlenmesi adına bir çalışma yürütülebilir.
- Sağlık ve turizm sektörlerinde çalışanlar, aşı turizmiyle ilgili yaşanan gelişmeleri yakından takip edebilirler.
- Aşı turizmiyle ilgilenen seyahat acenteleri ve tur operatörleri, uygun tutundurma kampanyaları ve fiyat politikaları geliştirerek aşı turizmi talebinin artması noktasında önemli avantajlar sağlayabilirler.
- Sağlık sektöründe çalışanlar, aşılanan turistlere beklenti ve memnuniyet konuları üzerine anket yapabilirler. Bu anket sonucuna göre de, olumsuz görülen durumlara ilişkin bir düzeltme çabası içinde bulunulabilir.

Kaynakça

Acar, Y. (2020). Yeni Koronavirüs (Covid-19) Salgını ve Turizme Etkisi. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(1), 7-21. Doi:10.32572/Guntad.703410.

Adongo, C. A., Amenumey, E. K., Kumi-Kyereme, A. ve Dubé, E. (2021). Beyond Fragmentary: A Proposed Measure for Travel Vaccination Concerns. Tourism Management, 83, 104180.

- Alaeddinoğlu, F. ve Rol, S. (2020). Covid-19 Pandemisi ve Turizm Üzerindeki Etkileri. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 233-258.
- Aliu, A., Aliu, D. ve Çilginoğlu, H. (2021). Etkili Turizm Diplomasisi, Aşı Turizmi ve Üçlü-Sarmal Modeli: Baltık Ülkeleri Araştırması. *Turkish Studies - Economy*, 16(2), 743-762.
- Arslan, B. (2020). Sağlık Turizm Pazarlaması. H. Eriş (Ed.) içinde, *Sağlık Turizmi* (s. 193-234). Ankara: İksad Yayınevi.
- Aslan, R. (2020). Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve COVID-19. *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı*, 8(85), 35-41.
- Atay, L. (2020). Covid-19 Salgını ve Turizme Etkileri. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(1), 168-172.
- Ayaz, F. (2020). Online Gazetelerdeki Covid-19 İlaçlarına ve Aşılarına Yönelik İçeriklerin Analizi. *Elektronik Cumhuriyet İletişim Dergisi*, 2(2), 48-68. Retrieved from <http://ecider.cumhuriyet.edu.tr/tr/pub/issue/59151/831805>.
- Aydın, O. (2012). Türkiye’de Alternatif Bir Turizm; Sağlık Turizmi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(23), 91-96.
- Bahar, O. ve Çelik İlal, N. (2020), Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 125-139.
- Balcı, S. (2019). Medikal Turizm Kapsamında Hizmet Alan Hastaların Sağlık Hizmetine İlişkin Algıları: İstanbul’daki Özel Hastanelerde Bir Araştırma. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Sakarya.
- Baysal, D. ve Çimen, H. (2016). Sağlık Turizminde Yeni Bir Yaklaşım: Wellness. 26-27 November, *International Congress of Management Economy and Policy*, İstanbul, 159-165.
- Beşballı, S. G. (2021). Turizm Sektörü Üzerine Bir İnceleme: Pandemiden Yansımalar. *Politik Ekonomik Kuram*, 5(1), 161-176.
- Biri, G. (2021). Türkiye’nin Sağlık Turizmi Gelirini Etkileyen Faktörlerin Eşbütünleşme Analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 39-58. DOI 10.53443/anadoluibfd.907290.
- Bolhassani, A., Safaiyan, S. ve Rafati, S. (2011). Review: Improvement of Different Vaccine Delivery Systems for Cancer Therapy. *Mol Cancer*, 10(1), 1-3.
- Bükey, A. ve Göral, M. (2021). Aşı Turizmi. B. Demirci ve A. Solunoğlu (Eds.) içinde, *Turizmde Araştırma Temaları* (s. 44-50). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Connell, J. (2006). Medical Tourism: Sea, Sun, Sand and Surgery. *Tourism Management*, 27, 1093-1100.
- Covid-19 Rehberi (2020). COVID-19 (2019-N Cov Hastalığı) Rehberi. (Bilim Kurulu Çalışması). T.C. Sağlık Bakanlığı.
- Çam, O. ve Çilginoğlu, H. (2021a). Sağlık Turizmi Kapsamında Medikal Turizmde Öne Çıkan Sağlık Uygulamaları. *Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 197-216.
- Çam, O. ve Çilginoğlu, H. (2021b). Basın-Yayın Organlarının Yeni Koronavirüs (COVID-19) Hastalığıyla İlgili Gelişmeleri Topluma Yansıtmaları ve Bu Salgın Hastalığın Etkilerinin Turizm Açısından İrdelenmesi: İstanbul İli Örneği. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 130-150.
- Çavuşoğlu, S. (2021). Influencer Pazarlama. Filiz Çayırağası (Ed.) içinde, *Güncel Dijital Pazarlama Paradigmaları* (s. 113- 137). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Çınar, F. ve Özkaya, B. (2020). Koronavirüs (COVID-19) Pandemisinin Medikal Turizm Faaliyetlerine Etkisi. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 35-50.
- Demir, B. ve Türkmen, S. (2020). COVID-19 Salgının Oluşturduğu Sağlık Riski Sonrasında Türk Turistlerin Tatil Beklentilerinin Belirlenmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 2456-2471.
- Durgun Kaygısız, A. (2021). Covid-19 Sonrası Türk Turizm Sektöründe Oluşabilecek Fırsatlar ve Riskler. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 79-95.
- Engbers, L. ve Sattelmair, J. (2008). *Monitoring and Evaluation of Worksite Health Promotion Programs: Current State of Knowledge and Implications for Practice*. Geneva: World Health Organization (WHO).
- Erkekoğlu, P., Erdemli Köse, S. B., Balcı, A. ve Yirün, A. (2020). Aşı Kararsızlığı ve COVID-19'un Etkileri. *Literatür Eczacılık Bilimleri Dergisi*, 9(2), 208-220.
- Gössling, S., Scott, D. ve Hall, C. M. (2021). *Pandemics, Tourism and Global Change: A Rapid Assessment of COVID-19*. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(1), 1-20.
- Gulati, S. (2021). *Decoding the Global Trend of "Vaccine Tourism" Through Public Sentiments and Emotions: Does It Get A Nod on Twitter?. Global Knowledge, Memory and Communication*.
- Gümüş, A. ve Hacıevliyagil, N. (2020). Covid-19 Salgın Hastalığının Borsaya Etkisi: Turizm ve Ulaştırma Endeksleri Üzerine Bir Uygulama. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 11(1), 76-98.
- Hall, C. M., Scott, D. ve Gössling, S. (2020). *Pandemics, Transformations and Tourism: Be Careful What You Wish For*. *Tourism Geographies*, 22(3), 577-598.
- Kara, N. ve Karanfiloğlu, M. (2020). İletişimin Dijitalleşmesi: Pandemi (COVID-19) ve Enformasyon Teknolojileri. *Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 11(42), 87-99.
- Kaya, A. (2020). Sağlık Turizmi Ekonomisi. H. Eriş (Ed.) içinde, *Sağlık Turizmi* (s. 235-254). Ankara: İksad Yayınevi.
- Kaya, Y. (2020). Virüs Küreselleşmenin Yol Haritasını Takip Ediyor. L. Sunar (Ed.) içinde, *COVID-19 Salgınının Sosyolojik Analizi – 1* (s. 10-13). *Toplumsal Yapı Araştırmaları Programı*.
- Kazak, A., Hintistan, S. ve Önal, B. (2020). Dünyada ve Türkiye'de Covid-19 Aşı Geliştirme Çalışmaları. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(4), 571-575.
- Kılıç, P. ve Çınar, F. (2021). Pandemi ve Medikal Turizme Genel Bir Bakış. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 77-86.
- Kılıç, S. G. ve Dolapçı, I. (2021). Aşıların Tarihçesi ve Yeni Aşı Stratejileri. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 74(1), 1-10.
- Kılıçaslan, Ö., Kızmaz İşançlı, D. ve Karbuz, A. (2021). COVID-19 Aşılı. E. Güler Kazancı ve A. Pakdemirli (Eds.) içinde, *Çocuk Hastalarda COVID 19 Yönetimi* (s. 167-178). EMA Tıp Kitabevi Yayıncılık Tic. Ltd. Şti.
- Kurt Yılmaz, B. ve Sürgevil Dalkılıç, O. (2021). Covid-19 Pandemisinin Turizm Sektörüne Etkileri: Ulusal ve Uluslararası Yazına Yönelik İçerik Analizi. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 5(Prof. Dr. Özlem İPEKGİL DOĞAN'ı Anma Özel Sayısı), 55-72. DOI: 10.30625/ijctr.953414.
- Mahaseth, H. ve Goel, N. (2021). Bali: Revitalizing Tourism But at What Cost?, *Kathmandu Tribune*.
- Metintaş S (2020). COVID-19'un Epidemiyolojisi. Bölüm 1, *Coronavirus Hastalığı 2019 (COVID-19) ve Akciğer: Göğüs Hastalıkları Uzmanlarının Bilmesi Gerekenler*. *Türkiye Solunum Araştırmaları Derneği*, 4-15.

- Nazneen, S., Hong, X. ve Ud Din, N. (2020). COVID-19 Crises and Tourist Travel Risk Perceptions. Available at SSRN 3592321.
- Nişancı, D. (2020). Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklar Özelinde Sağlık Hakkına Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Bakış Açısı İle Ulusal Mevzuatın Covid-19 Özelinde Değerlendirilmesi. *TBB Dergisi*, 150, 85-122.
- Örün, H., Tulumtaş, Ö. S. ve Akın, A. (2020). Kanser Hastaları Bağlamında Risk Gruplarının COVID-19'dan Korunması ve Dikkate Alınması Gereken Bazı Hususlar. *Sağlık ve Toplum*, (COVID-19 Özel Sayısı), 98-102.
- Parkin, D. M. (2006). The Global Health Burden of Infection-Associated Cancers in the Year 2002. *Int J Cancer*, 118, 3030-3044.
- Remy, V., Langeron, N., Quilici, S. ve Carroll, S. (2015). The Economic Value of Vaccination: Why Prevention is Wealth. *Value in Health*, 17, 450.
- Sargutan, A. E. (2005). Sağlık Sektörü ve Sağlık Sistemlerinin Yapısı. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 8(3), 400-428.
- Seçilmiş, C. (2012). Termal Turizm Destinasyonlarından Duyulan Memnuniyet Düzeyinin Tekrar Ziyaret Niyetine Etkisi: "Sakarılıca Örneği". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(39), 231-250.
- Stuve, O., Eagar, T.N., Frohman, E. M. ve Cravens, P. D. (2007). DNA Plasmid Vaccination for Multiple Sclerosis. *Arch Neurol*, 64(10), 1385-1386.
- Süerdem, M. (2020). COVID-19 Pandemisinde Göğüs Hastalıklarının Rolü. G. Ak ve Ü. Yılmaz (Eds.) içinde, *COVID-19 Pandemisinden Öğrendiklerimiz, Gelecek Öngörüler ve Yarının Planlanması* (s. 167-176). *Türkiye Solunum Araştırmaları Derneği*.
- Şak, N. (2021). Sağlık Turizmi ve Ekonomik Büyümede Asimetrik Etkiler: Türkiye Uygulaması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(3), 781-799. DOI: 10.17130/ijmeh.785591.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2019). *Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı*. Ankara: Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü.
- Tontuş, H. Ö. (2017). *Sağlık Turizmi*. Ankara: Sağlık Turizm Kurulu Yayınları.
- Tunçok, Y. ve İncir, C. (2020). COVID-19 İçin Aşı ve İlaç Çalışmaları. G. Ak ve Ü. Yılmaz (Eds.) içinde, *COVID-19 Pandemisinden Öğrendiklerimiz, Gelecek Öngörüler ve Yarının Planlanması* (s. 94-102). *Türkiye Solunum Araştırmaları Derneği*.
- Türker, A. ve Karaca, K. Ç. (2020). Yeni Tıp Koronavirüs (COVID-19) Salgını Sonrası Turizm ve Turist Rehberliği. *Turist Rehberliği Nitel Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 1-19.
- Wang, Z., Lam, N. S., Obradovich, N. ve Ye, X. (2019). Are Vulnerable Communities Digitally Left Behind in Social Responses to Natural Disasters? An Evidence from Hurricane Sandy with Twitter Data. *Applied Geography*, 108, 1-8. doi: 10.1016/j.apgeog.2019.05.001.
- Whitlock, E. P., Orleans, C. T., Pender, N. ve Allan, J. (2002). Evaluating Primary Care Behavioral Counseling Interventions: An Evidence-Based Approach. *American Journal of Preventive Medicine*, 22(4), 267-284.
- Yardım, M. ve Parlak, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Bizi Getirdiği Nokta: Küresel Kamu Malı Kavramı ve Uluslararası Yönetişim ve Finansmanı Konusunda Sorunlar. *Sağlık ve Toplum*, (COVID-19 Özel Sayısı), 133-136.
- Yıldırım Baş, F. (2021). Pandemiye Aşılamanın Önemi ve Covid 19 Aşılama Çalışmaları. *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, (Özel Sayı-1), 245-248. DOI: 10.17343/sdutfd.902436.
- Yumru, M. ve Karakoç Demirkaya, S. (2021). COVID-19 Aşı Karşıtlığı-Kararsızlığı. *Klinik Psikiyatri*, 24, 276-277.

İnternet Kaynakçası

16 Haber. (2021). Aşı Turizmin Başkenti! Erişim Adresi: <https://www.16haber.com/dunya/asi-turizmin-baskenti-h25640.html> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Aktaş, F. (2021). COVID-19 Pandemisi ve COVID-19 Aşuları. LÖSANTE Çocuk ve Yetişkin Hastanesi, Erişim Adresi: <https://www.losante.com.tr/Blog/Detail/2206> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Aktaşoğlu, M. (2021). Covid'le Doğan Yeni Trend: Deniz, Kum, Aşı! Haber Global, Erişim Adresi: <https://haberglobal.com.tr/dunya/covid-le-dogan-yeni-fenomen-asi-turizmi-94055> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Alkanat, A. (2021). 5 Soru: Dünya Genelinde Aşı Adaletsizliği. SETA, Erişim Adresi: <https://www.setav.org/5-soru-dunya-genelinde-asi-adaletsizligi/> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Bayındır Sağlık Grubu. (t.y.). Kulaktan Dolma Bilgiler İle Değil Bilimsel Veriler ile Aşırı Araştırın. Erişim Adresi: <https://www.bayindirhastanesi.com.tr/blog/kulaktan-dolma-bilgiler-ile-degil-bilimsel-veriler-ile-asiyi-arastirin-305> [Erişim Tarihi: 12.01.2022].

BBC News Türkçe. (t.y.). Koronavirüs Sözlüğü: Hangi Terim Ne Anlama Geliyor?. Erişim Adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52630571> [Erişim Tarihi: 12.01.2022].

Bilim ve Aydınlanma Akademisi. (2020). Toplum Sağlığını Geliştirme ve Koruma Bilim Alanı, Aralık 2020, Türkiye'de COVID-19 Salgını Durduracak Bir Aşılama Yapılabilecek Mi?, Sayfa 1-9, Erişim Adresi: <http://bilimveaydinlanma.org/content/images/pdf/rapor/turkiyede-covid-19-salginini-durduracak-bir-asilama-yapilabilecek-mi.pdf> [Erişim Tarihi: 12.01.2022].

Bulaşıcı Hastalıklar ve Korunma Modülleri. (2008). Erişim Adresi: <https://dosyaism.saglik.gov.tr/>.

Bursa Hakimiyet. (2021). Aşı Turizmiyle İlgili Yetkili İsimden Önemli Uyarı! Erişim Adresi: <https://www.bursahakimiyet.com.tr/haber/asi-turizmiyle-ilgili-yetkili-isimden-onemli-uyari-522229> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

CHIP Online. (2021). Aşı Karşıtları, Aşı Olmayı Neden Reddediyor? Hangi Ülke Aşıya Daha İstekli?. Erişim Adresi: https://www.chip.com.tr/haber/asi-karsitlari-asi-olmayi-neden-reddediyor-hangi-ulke-asiya-daha-istekli_95540.html [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Coşan, B. (2021). Aşı Turizmi! Türkiye'den Rusya'ya 'Sputnik V' Turu... Hürriyet, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/amp/ekonomi/asi-turizmi-turkiyeden-rusyaya-sputnik-v-turu-41776943> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Cumhuriyet. (t.y.). Aşı Turizmi Tartışılıyor: Ülkemde Aşı Olma Şansım Yoktu. Erişim Adresi: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/asi-turizmi-tartisiliyor-ulkemde-asi-olma-sansim-yoktu-1835227> [Erişim Tarihi: 14.01.2022].

Dartford, K. (2021). Aşı Turizmi Nedir? Hangi Avrupalı Acentalar Aşı Turları Satıyor?, Euronews, Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2021/04/16/as-turizmi-nedir-hangi-avrupal-acentalar-as-turlar-sat-yor> [Erişim Tarihi: 14.01.2022].

Deutsche Welle. (2022). Koronavirüs Aşısı. Erişim Adresi: <https://www.dw.com/tr/koronavir%C3%BCs-a%C5%9F%C4%B1s%C4%B1/t-55787769> [Erişim Tarihi: 26.01.2022].

EğİN, O. (2021). Türkler Aşı Turizmi İçin ABD'ye Geliyor. Habertürk, Erişim Adresi: <https://www.haberturk.com/yazarlar/oray-egin/2941139-turkler-asi-turizmi-icin-abdye-geliyor> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

- EKOTÜRK. (2021). "Aşı Turizmi": First Class Aşı Hizmetine Talep Büyük. Erişim Adresi: <https://www.ekoturk.com/haber/asi-turizmi-first-class-asi-hizmetine-talep-buyuk/> [Erişim Tarihi: 14.01.2022].
- En Son Haber. (2021). Aşı Turizmi Nedir? Tatile Gidene Aşı Yapan Ülkeler.. Erişim Adresi: <https://www.ensonhaber.com/gundem/asi-turizmi-nedir-tatile-gidene-asi-yapan-ulkeler> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].
- ENTAS. (t.y.). Aşı Turu, Aşı Turizmi ile İlgili Merak Ettikleriniz. Erişim Adresi: <https://www.entas.com.tr/news/corona-virus-asi-turlari.html> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].
- Gazete Duvar. (2020). 'Aşı Turizmi': Hindistan'dan İngiltere'ye Talep Başladı. Erişim Adresi: <https://www.gazeteduvar.com.tr/asi-turizmi-hindistandan-ingiltereye-talep-basladi-haber-1506289> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].
- Gunawan, V. (2021). ABD'ye Aşı Turizmine Büyük İlgi. Amerika'nın Sesi, Erişim Adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-ye-asi-turizmine-buyuk-ilgi/5982625.html> [Erişim Tarihi: 12.01.2022].
- Haber Ankara. (2021). Aşı Turizminde İkinci Perde: Parasına Göre İstediyin Aşı İmkani. Erişim Adresi: <https://www.haberankara.com/saglik/asi-turizminde-ikinci-perde-parasina-gore-istedigin-asi-imbani-h161244.html> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].
- haber.aero. (2021). Salgın Döneminin Yeni Gözdesi: Aşı Turizmi. Erişim Adresi: <https://haber.aero/seyahat/salgin-doneminin-yeni-gozdesi-asi-turizmi/> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].
- Haberigo. (2021). Aşı Turizmi Hakkında Bilmeniz Gereken 5 Şey. Erişim Adresi: <https://haberigo.com/asi-turizmi-hakkinda-bilmeniz-gereken-5-sey> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].
- İstanbul Vize Merkezi [İVM]. (t.y.). Aşı Turizmi Nedir? Hangi Ülkelerde Başlatıldı? Erişim Adresi: <https://ivm.com.tr/haberler/asi-turizmi-nedir-hangi-ulkelerde-baslatildi> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].
- Karar. (2021). 34 Bin Nüfuslu Kentte Aşı Turizmi: İki Doz Aşı 50 Euro. Erişim Adresi: <https://www.karar.com/dunya-haberleri/34-bin-nufuslu-kentte-asi-turizmi-iki-doz-asi-50-euro-1617157> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].
- Keskin, F. (t.y.). Covid-19 Pandemisinde Aşılmanın Önemi. Erişim Adresi: https://www.ido.org.tr/userfiles/files/Covid_1_9Pandemisinde_asilanma.pdf [Erişim Tarihi: 12.01.2022].
- Keskin, Ö. H. (2021). Büyüteç: COVID-19 ve Aşı Turizmi. teyit dosya, Erişim Adresi: <https://teyit.org/dosya-buyutec-covid-19-ve-asi-turizmi> [Erişim Tarihi: 14.01.2022].
- Koru Sağlık Grubu. (t.y.). Covid 19 Aşı Çeşitleri. Erişim Adresi: <https://www.koruhastanesi.com/covid-19-asi-cesitleri-2688-5> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].
- Kozmopolitik. (2021). Aşı Turizmi Tartışılıyor: "Ülkemde Aşı Olma Şansım Yoktu". Erişim Adresi: <https://kozmpolitik.com.tr/asi-turizmi-tartisiliyor-ulkemde-asi-olma-sansim-yoktu/> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].
- Martino, M. (2011). Cancer Vaccine Market to Hit \$7B by 2015. FierceVaccines. Web 18 July 2011.
- Memleket. (2021). Rusya'da Aşı Turizmi! Bin 100 Euro'ya Hem Rusya'yı Gez Hem Aşı Ol. Erişim Adres: <https://www.memleket.com.tr/rusyada-asi-turizmi-bin-100-euroya-hem-rusyayi-gez-hem-asi-ol-2103155h.htm> [Erişim Tarihi: 12.01.2022].
- Ne Haberler. (2021). 50 Euro'ya Aşı Turizmi. Erişim Adresi: <https://ne-haberler.com/50-euroya-asi-turizmi/> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

News Kıbrıs. (2021). Aşı Turizmi Başladı: Kremlin Gezisi, Konaklama ve Koronavirüs Aşısı 1.099 Euro. Erişim Adresi: <https://news.kibris.com/asi-turizmi-basladi-kremlin-gezisi-konaklama-ve-koronavirus-asisi-1-099-euro/> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Newton, J. (2021). A Global Search for Vaccines Fuels A Different Kind of Tourism. Available at: www.afar.com/magazine/vaccine-tourism-is-on-the-rise.

Niçin COVID-19 Aşısı Olmalıyız? (t.y.). Erişim Adresi: <https://www.atilim.edu.tr/uploads/announcements/2021---2022-akademik-yili-egitim,-ogretim-ve-kampus-yasami-1631713358/1631713536-Ni%C3%A7in%20Covid%20A%C5%9F%C4%B1s%C4%B1.pdf> [Erişim Tarihi: 12.01.2022].

Oda TV. (2021a). Hangi Ülkeler Aşı Üretti. Erişim Adresi: <https://odatv4.com/saglik/hangi-ulkeler-asi-uretti--224636> [Erişim Tarihi: 26.01.2022].

Oda TV. (2021b). Ruslar İçin Turizm Planı: Covid Aşılı Paket. Erişim Adresi: <https://odatv4.com/ekonomi/covid-asili-paket-26032140-204445> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Onedio. (2021). Türkiye'den Rusya'ya Aşı Turizmi Başlıyor. Erişim Adresi: <https://onedio.com/haber/turkiye-den-rusya-ya-asi-turizmi-basliyor-973166> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Post Gazetesi. (2021). Her Şey Dâhil Aşı Turizmi. Erişim Adresi: <https://www.postgazetesi.ch/her-sey-dahil-asi-turizmi-18051h.htm> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Posta Gazetesi. (2020). Corona Virüs Aşısı Turizmine Talepler Başladı. Erişim Adresi: <https://www.posta.com.tr/corona-virus-asisi-turizmine-talepler-basladi-2290784> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Sade, G. ve McDonagh, S. (2021). Yabancı Turistlere Covid-19 Aşısı Vadeden 5 Ülke. Erişim Adresi: <https://tr.euronews.com/2021/07/14/yabanc-turistlere-covid-19-as-s-vadeden-5-ulke> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Sağlık Çalışanı. (2021). Aşı Turizmi. Erişim Adresi: <https://saglikcalisani.com/haber/asi-turizmi-91479> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Saltur. (t.y.). Aşı Turu. Erişim Adresi: <https://www.saltur.com.tr/asituru> [Erişim Tarihi: 12.01.2022].

Şarkul Avsat. (2022). Latin Amerika Aşılama Konusunda Zengin Ülkelerle Rekabet Ediyor. Erişim Adresi: <https://turkish.aawsat.com/home/article/3402321/latin-amerika-a%C5%9F%C4%B1lama-konusunda-zengin-%C3%BClkelerle-rekabet-ediyor> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Timoçin, D. (2022). Kronoloji: 2022'de Corona Virüsü Salgını. Amerika'nın Sesi, Erişim Adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/kronoloji-2022-de-corona-virusu-salgini/6397662.html> [Erişim Tarihi: 26.01.2022].

TOURISMTIMESTR. (2021). Aşı Turizmi Gelişen Bir Küresel Endüstri Olmayı Vaat Ediyor. Erişim Adresi: <https://tourismtimestr.com/asi-turizmi-gelisen-bir-kuresel-endustri-olmayi-vaat-ediyor/> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Turizm Aktüel. (2021). 'Her Şey Dahil' Yerini 'Aşı Dahil' Turizmine Bıraktı. Erişim Adresi: <https://www.turizmaktuel.com/haber/her-sey-dahil-yerini-asi-dahil-turizmine-birakti> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Turizm Gazetesi. (2021). "Aşı Turizmi" Yayılıyor. Erişim Adresi: <https://www.turizm gazetesi.com/haber/asi-turizmi-yayiliyor/80245> [Erişim Tarihi: 29.01.2022].

Turizm Günlüğü. (2021). Dünyada Aşılama Son Durum Ne? Erişim Adresi: <https://www.turizmgunlugu.com/2021/07/02/dunyada-asilamada-son-durum-ne/> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Turizm Proje. (2021). Dünya Genelinde Aşılama Oranları ve Aşı Adaletsizliği. Erişim Adresi: <https://www.turizmprojedergisi.com/makale-detay/dunya-genelinde-asilanma-oranlari-ve-asi-adaletsizligi/7> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Türk Eczacıları Birliği. (2020). Coronavirüs Hakkında Bilinmesi Gerekenler. Erişim Adresi: <https://www.teb.org.tr/uploads/brosur/corona.pdf>.

URL-1. (t.y.). Erişim Adresi: <http://bilimveaydinlanma.org/content/images/pdf/mdt/mdtc1s3/asikarsitligi.pdf>.

Uzun, K. (2021). Covid-19 Salgınında Aşı. Erişim Adresi: <http://www.drkursatuzun.com/wp-content/uploads/2021/08/Covid-19-ve-Asilar.pdf> [Erişim Tarihi: 15.01.2022].

Wikipedia. (2021). COVID-19 Vaccines. Wikipedia, Available at.

World Health Organization (2020) Novel coronavirus (2019-nCoV). Situation Report 22. 11 February 2020. Erişim Adresi: https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200211-sitrep-22-ncov.pdf?sfvrsn=fb6d49b1_2 [Erişim Tarihi: 10.04.2020].

Yürekli, İ. B. (t.y.). Türkiye’de Yapılan Bulaşıcı Hastalıklara Yönelik Turizm ve Seyahat Sağlığı ile İlgili Çalışmalar. Erişim Adresi: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/61400239/Cevre_Sagligi_Odevi_-_Inci_Beyza_YUREKLI20191202-89945-b706rp-with-cover-page-v2.pdf?Expires=1654463284&Signature=Tma0IFdys~4TD6XUD7gRtTBccji4f4RgcA6TP2Z~6PuciV7Xs0Bh53mTT-OyU810BDflbGiiiIPMcUy~IIFgnaLfu8tY0myZAJyAC3fxQu-VVpd6OtRILw~OnRAf2ZfcZWjJHXl0E-eB1so-4pgrNlktv9YR-AruApnoK-dZau8NswCIN0ZibW~Cp6H8JXjzqs-rvoUAW41ngCkHO29GpEWd-zaaoTuZkpveQfA1jegzcTJnO53ehC-gminZwXq5iQB46DNLevEzCGofwP6hB-wXCvQyVeAbU7np98U6Cbzpd0I~tm~6xcZfjUYhs6nSKwcVMAcqjBxgKx6x6bp4mA__&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA [Erişim Tarihi: 03.02.2022].